

міжнародний фонд
Відродження
INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В. Г. КОРОЛЕНКА

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ,
УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

С.А. ЛЕП'ЯВКО

ЧЕРНІГІВ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М.

Чернігів
2010

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)
Л 48

*Затверджено до друку навчально-методичною радою
Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій,
протокол № 4 від 24 вересня 2010 р.*

Леп'явко С. А.

Л 48 Чернігів – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В. М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 56 с.

ISBN 978-966-2482-35-5

"Чернігів – європейське місто" належить до серії видань, присвячених розгляду міст та містечок Чернігівщини, що мають давню історію, з точки зору їх європейської ідентичності. Авторами праць є провідні науковці, історики Чернігівщини.

В основу книги професора Сергія Леп'явко покладена коротка історія Чернігова, видана 2009 р. Нова праця доповнена матеріалами з історії архітектури та культури столиці Сіверщини, що є найкращими свідченнями причетності міста до європейського простору.

Підготовка видань здійснюється в рамках проекту Сіверського інституту регіональних досліджень "Продовження діяльності існуючого Центру європейської інформації в м. Чернігів" за підтримки Міжнародного Фонду "Відродження".

Редакційна колегія:

В. М. Бойко, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, кандидат історичних наук (голова редколегії);

І. М. Ситий, провідний науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, кандидат історичних наук.

Л. А. Чабак, учений секретар Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)

ISBN 978-966-2482-35-5 © Леп'явко С.А.
© Сіверський інститут регіональних досліджень
© Міжнародний фонд "Відродження"

Зміст

Передмова	4
Рання історія	5
Столиця князівства	8
Під владою Литви, Москви і Польщі	19
Козацька доба	23
Чернігівські Афіни	30
Центр губернії	37
Радянське місто	47
Замість післямови	54
Список використаної літератури	55

Передмова

Нині в Україні, незважаючи на внутрішні суперечності, триває євроінтеграційний процес. Йдеться не лише про політичні та економічні аспекти, а, насамперед, суспільні та культурологічні. Ідентифікація себе як європейця все частіше стає синонімом приналежності до української громадянської спільноти.

В Україні існують різні точки зору на європейський простір та критерії "європейськості". Причина цьому – історичні реалії, що призводили до мінливості зазначених понять як в географічному, так і в змістовному контексті. Серед українських істориків популярності набула теза про кордон Європи на околиці останнього східного міста, яке отримало Магдебурзьке право. Тобто йдеться про східні та південні кордони Гетьманщини. Побутують й інші точки зору. Але в будь-якому випадку європейським можна вважати те місце, де європеєць може відчувати себе як вдома.

Чи знаходиться Україна в єдиному європейському просторі з іншими європейськими державами, чи має спільні тенденції історичного, культурного та суспільного розвитку? Позитивна відповідь на це питання вимальовується в контексті сучасних історичних, культурологічних, філософських, політологічних досліджень. При цьому предметом розгляду стають як окремі явища, традиції, ментальність українських громадян, так і загалом історія розвитку окремих міст, містечок України. Саме розгляду історичного та суспільно-політичного розвитку стародавнього Чернігова і присвячений зазначений нарис. При цьому події минулого не постають застиглими свідченнями давніх епох, а сприймаються скоріше в їх історичному поступі, в контексті взаємовпливів загальноєвропейських тенденцій та реалій. Минуле в дослідженні є частиною сьогодення, постає як даність, вкорінена в бутті людей, що чинить потужний вплив на сучасне світосприйняття.

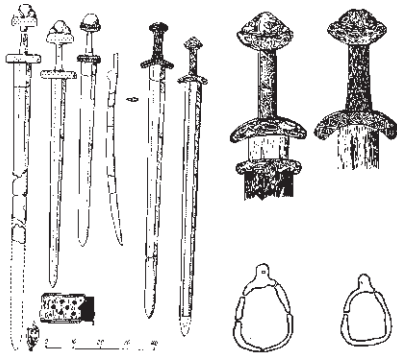
Рання історія

Чернігів – одне з найдавніших міст України і Східної Європи. Перші поселення на території нинішнього Чернігова з'явилися ще кілька тисяч років тому. Одне з них виявлено археологами на лівому березі Стрижня поблизу сучасної церкви Михайла і Федора. В наступні часи люди неодноразово селилися понад цією невеликою затишною річкою поблизу повноводної Десни.

Протягом III – V ст. нашої ери на території сучасного лісопарку Ялівщина й Олександрівки існували кілька раних слов'янських поселень. Вчені відносять їх до київської та колочинської археологічних культур. Сліди проживання людей наступних сторіч виявлені також на Кордівці, Лісковіці та на Валу. Однак, у ті часи, проживши кілька десятиріч на одному місці, люди переходили на інші землі, а згодом могли повертатись і знову заселяти раніше покинуті місця. Таким чином, і 1500 і 1300 рр. тому на території сучасного Чернігова були поселення, але їх прямиий зв'язок з містом, яке виникло згодом, поки що не

*Церква Михайла і Федора,
сучасний вигляд*

Давньоруська зброя

одного з найбільших східнослов'янських племен, яке проживало на широких просторах від Десни до Сіверського Дінця. Ранній Чернігів міг бути центром одного з дрібних сіверянських племен.

доведений.

Для датування походження міста важливо виявити такі докази, які свідчать про безперервність існування поселення. Завдяки археологічним дослідженням можна змалювати наступну картину формування Чернігова. Десь в середині IX ст. поблизу сучасного парку на Валу поселились люди, які вирубали ліс і обробляли землю. Сліди зораного поля виявлені безпосередньо на Валу. Очевидно, що й поселення землеробів виникло десь неподалік, найімовірніше – на високому березі понад Стрижнем. Його мешканці належали до племені сіверян –

Важливо зазначити, що розвиток Чернігова був тісно пов'язаний з розвитком Київської держави, а вона, у свою чергу, розвивалась, підпорядковуючись логіці розвитку європейської цивілізації. Зрозуміло, що для цього мали скластись відповідні політичні та економічні передумови, але подібні процеси приблизно в той же час відбувались і у сусідніх народів.

Наприкінці IX ст. Київ став центром великої країни, яка простягалась від пониззя Дніпра на півдні аж до Балтійського моря на півночі. До певної міри цьому сприяли варяги – вихідці з Скандинавії, які активно діяли в багатьох країнах тогочасної Європи – від Англії і Франції на заході, до Русі на сході. Так сталося, що одним із творців давньоруської держави став Олег – київський правитель варязького походження. Він же підпорядкував Сіверщину владі Кисва, звільнивши її з-під влади кочових хозар. Археологи і досі сперечаються щодо дати виникнення Чернігова. Однак можна досить впевнено твердити, що як міське поселення Чернігів почав існувати на межі IX – X ст., тобто в часи бурхливої діяльності Олега.

З правлінням Олега пов'язана і перша згадка про Чернігів. У 907 р. він залучив сіверян до походу на Константинополь – столицю Візантійської імперії. Олег переміг, і змусив візантійців піти на вигідний для нього мир. Очевидно, що участь чернігівців в цих подіях була вагомою. Тому в договорі Русі з Візантією Чернігів названий серед кількох міст Русі, яким імперія мала сплатити данину і дозволила торгувати на своїй території. Завдяки цьому ми маємо першу згадку про Чернігів.

Наступна згадка про місто теж пов'язана з Візантією. В середині X ст. імператор Костянтин Багрянородний згадав Чернігів серед найбільших міст Русі, які торгували з його країною. Контакти Чернігова, як і всієї Русі з Візантією мали на той час велике значення. Візантія була найбільшою країною на межі Європи і Азії, а Константинополь – найбільшим містом тогочасного світу. Таким чином,

Територія поселення східнослов'янських племен (700-850 рр.)

це був найбільший і найвпливовіший сусід Русі. Візантія і Константинополь були також найбільшими торговими партнерами давньоруських купців.

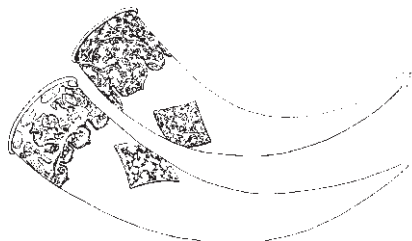
З першими письмовими згадками про місто приблизно співпадає і поява важливих археологічних пам'яток, які дають можливість говорити про виникнення міста. Такими свідченнями є залишки оборонних укріплень і кургани. Можна припустити, що перше укріплення майбутнього Чернігова з'явилося на підвищеному краю гори понад заплавою Десни і Стрижня (нині на цій невеликій площадці стоїть пам'ятник Тарасу Шевченку). Поселення стало швидко зростати в північному напрямку, тому наприкінці X ст. для його захисту споруджується новий потужний вал з ровом і стінами. Обсяги здійснених земельних робіт засвідчують, що до будівництва були залучені сотні і навіть тисячі людей. А це, у свою чергу означає, що місто мало вже досить значне населення, або його правителі мали достатню владу, щоб направити на будівництво жителів сільських поселень регіону.

Курган Чорна могила, сучасний вигляд

Оточена валом територія стала основною частиною давньо-руського Чернігова, як дістала назву Дитинця. Нині вона практично співпадає з парком, який зберіг історичну назву "Вал".

Яскравим свідченням швидкого зростання Чернігова є давньоруські кургани. В них ховали знатних чернігівців, тому за їхньою чисельністю можна визначити, наскільки багатою і впливовою була місцева знать. Кургани з'являються на початку X ст. і до кінця сторіччя їхня чисельність швидко зростала. В Чернігові та його околицях зафіксовано сотні курганів.

Турячі роги (реконструкція)

Курганні некрополі існували на Болдиних горах і поблизу П'яти кутів, де про них нагадує вул. Кургана. Вони тягнулись на північ від Чернігова і розкинулись довкола приміських поселень, зокрема, Шестовиці. Поховання в курганах були різними. Покійників ховали як шляхом покладення тіл, так і спаленням. Чоловіки-воїни завжди мали з собою зброю. Нерідкими

були поховання, коли поряд з чоловіком клали коня або жінку, які мали супроводжувати померлого у потойбічному світі.

Найбільшим чернігівським курганом є Чорна могила. Її насип сягає 10 м висоти, а діаметр – близько 40-ка метрів. Обряд поховання в Чорній могилі

здійснений шляхом спалення. За знахідками речей можна встановити, що в ньому поховані двоє чоловіків, один з яких був юнаком, оскільки біля нього знайдені залишки дитячої гри "бабки". Можливо, з ними похована й жінка. Спочатку покійників поклали у дерев'яну споруду – домовину або човен-ладдю, на якій давньоруські воїни вирушали в далекі походи. Потім споруду спалили, а зверху над згарищем насипали курган. В ньому знайдені два комплекти дорогого озброєння – мечі, списи, шоломи, кольчуги, щити, а також серпи, відра з медом, горщики з їжею. За тогочасними уявленнями вважалося, що все це необхідно для життя людей в потойбічному світі. Всі знахідки були обпалені вогнем. А от у верхній частині курганного насипу знайдено два цілі турячі роги, оковані срібними пластинами з орнаментом. Очевидно, з них пили вино під час обряду тризни, а потім поклали в землю.

За легендами, в Чорній могилі знайшов останній притулок засновник міста князь Чорний. Однак курган споруджено не раніше 960-х років, тобто, насправді, місто існувало ще до народження похованої в ньому особи.

В Чернігові збереглося ще два великі кургани – Гульбище і Безіменний, в яких теж поховані знатні воїни. Про це, крім зброї, свідчать залишки дорогоцінного одягу і речей. Пізніші документи й археологічні розкопки свідчать, що в Чернігові існувало ще кілька великих курганів, розміри яких співмірні з Чорною могилою. Один з них називали курганом княжни Чорної. Він стояв поблизу сучасної Красної площі. З її іменем пов'язана легенда, що вона була дочкою князя Чорного, а під час нападу на місто ворогів викинулась з вікна високого терему, щоб не потрапити до їхніх рук.

Чернігівські кургани складають найбільший курганный некрополь на всій території дохристиянської Русі, а Чорна могила є найбільшим поміж всіх давньоруських курганів. Це свідчить, що в Чернігові проживала багата і впливова військово-дружинна верхівка. Чернігівські воїни брали участь у війнах князів Ігоря, Святослава і Володимира, які велись з метою зміцнення молодого київського держави. Таким чином, не лише перша письмова згадка, але й кургани дають підстави твердити, що навіть на ранньому етапі своєї історії Чернігів належав до кола найважливіших міст Русі.

За правління київського князя Володимира Святославича Русь прийняла християнство. Слід за киянами, приблизно у 988 або у найближчі роки чернігівці були охрещені. За легендою, цей обряд провели у Святому озері поблизу Десни. Після прийняття християнства знатні чернігівці перестали насипати нові кургани, оскільки поховання стали здійснювати за християнським обрядом.

Столиця князівства

Новий етап історії Чернігова розпочався з початку XI ст. Після смерті київського князя Володимира Хрестителя його сини розпочали боротьбу за владу на Русі. В Києві, після кривавих міжусобиць, які привели до смерті трьох синів

Володимира, почав правити Ярослав Володимирович, згодом названий Мудрим. Однак йому кинув виклик молодший брат Мстислав. Він був дрібним удільним князем у далекій Тмутаракані на Дону, але у 1024 р. рушив на Київ. Кияни не прийняли його, тоді Мстислав зайняв Чернігів. Ярослав намагався вигнати брата, але у битві під Листвином на північ від Чернігова Мстислав переміг. Через кілька років вони помирилися, поділивши Русь по Дніпру на дві частини. На правобережній Русі правив Ярослав, на лівобережжі – Мстислав. Столицею його володінь став Чернігів. Таким чином, Чернігів став одним з найважливіших політичних центрів Русі.

Спаський собор. Реконструкція

Перетворивши Чернігів на столицю князівства, Мстислав Володимирович прищепив чернігівцям почуття гордості і впевненості у своїх силах. Він намагався у всьому зрівняти Чернігів з Києвом. Суперництво двох князів-братів виявилось і в тому, що вони одночасно почали будувати величні храми: Ярослав – Софійський собор у Києві, а Мстислав – Спаський собор у Чернігові. Однак у 1034 р. Мстислав передчасно помер і Чернігів повернувся під владу Києва.

Після смерті Ярослава його сини знову ділять Русь. Чернігів дістався князю Святославу Ярославичу. Він правив у Чернігові понад два десятиріччя, з 1054 до 1076 р., а останні три роки був одночасно князем київським.

Святослав Ярославич прославився як добрий політик і воїн. Під час його правління на кордонах Русі з'явились нові кочовики – половці. У 1068 р. у битві на р. Альті вони розбили об'єднане військо руських князів і почали спустошувати руські землі. В листопаді на Чернігів рушила 12-тисячна орда хана Шарукана. Святослав мав під рукою лише 3 тисячі воїнів, але вийшов назустріч до річки Снов. Незважаючи на перевагу противника, чернігівці не злякались. Святослав сказав: "Вдаримо на них! Нам уже немає куди подітися!" Чернігівці кинулись в атаку, розгромили половців, а хана взяли в полон. Це була перша в історії перемога русичів над новим небезпечним степовим сусідом. І надалі Святослав

*Святослав Ярославич
(крайній праворуч) з родиною*

продовжував досить успішну боротьбу проти неспокійних степових сусідів.

Святослав Ярославич поклав початок династії чернігівських князів, відомої під назвою Святославичів, або Святославичів-Ольговичів, яка правила в Чернігові понад двісті років. Представники цього роду належали до найвпливовіших правителів країни. Здобути і утримати таке становище Святославичам вдалось у виснажливій політичній боротьбі зі своїми основними політичними конкурентами – Мономаховичами. Святослав продовжив справу свого попередника з розбудови Чернігова як столиці князівства. За його правління добудували Спаський собор, тоді ж розпочалась історія двох знаменитих чернігівських монастирів.

Після смерті Святослава Чернігів потрапив до рук Володимира Мономаха. Володимир разом з батьком, київським князем Всеволодом Ярославичем, вигнали

Володимир Мономах

дітей Святослава з Чернігова, одного з них убили, а Олега Святославича заслали до Візантії на острів Родос. Володимир правив в Чернігові шістнадцять років (1078–1094) і згодом згадував про них як про найкращі у своєму житті. Він розбудовував Чернігів, спорудив на Дитинці один із храмів і кам'яний терем, від яких збереглися лише фундаменти. Мирні справи переривались частими війнами проти половців, які успішно вів Володимир.

Володимир був найближчим помічником свого батька у державних справах і постійно їздив до нього в Київ. Очевидно, саме він обладнав дорогу від Чернігова до Києва, адже, при необхідності, долав її протягом одного дня. Як на той час, це була надзвичайно висока швидкість, яку можна було подолати лише пересідаючи з одного коня на іншого.

Цікаво, що інформація літопису про швидку їзду дорогою з Чернігова до Києва у часи Мономаха знайшла своє відображення у давньоруській билині про Івана Гостинного сина. Певною мірою вона є прообразом відомої казки про коника-горбоконику, яка дійшла до нашого часу. Сюжет оповіді починається з бенкету у Володимира в Києві, під час якого князь пропонує незвичне завдання. Він шукав молодця, який зможе на одному коні доїхати з Києва до Чернігова і повернутися назад до обідньої служби в церкві. Іншими словами, князь ставив умови, які було неможливо виконати.

Однак знайшовся сміливець – молодий чернігівський боярин Іван Гостинний син. Він почував себе упевнено, тому що мав маленького коника, якого ласкаво називав Борушком Кошлатим. Коник був незвичайним, здатним на будь-які подвиги, та ще й добрим другом і порадником своєму господарю. Рано вранці

виїхав Іван з Києва і вже на ранкову церковну службу прибув до Чернігова. Там йому написали грамоту, що він дійсно побував у місті, а вже під обід Іван повернувся до Києва. Князь був присоромлений.

На старості років Мономах згадував про своє улюблене заняття – полювання в лісах поблизу Чернігова на ведмедів, диких коней, лосів, оленів, вепрів та іншу дичину. Своєрідним свідченням цього є золотий зміювик-медальйон Володимира, загублений ним у лісі понад річкою Білоус, а потім випадково знайдений і збережений.

Правління Володимира Мономаха в Чернігові було довгим і щасливим, однак його права на місто і Сіверську землю не визнавали діти Святослава Ярославича. Втративши батьківські землі, вони могли назавжди перетворитися на князів без престолів, вічних вигнанців або слуг сильніших князів. Та вони знайшли сили для продовження боротьби. Олег Святославич повернувся з Візантії, у 1094 р. разом з братами рушив на Чернігів і взяв його в облогу. Справа закінчилась угодою, за якою Володимир Мономах покинув Чернігів.

Міжусобна боротьба тривала ще кілька років, аж поки у 1097 р. князі зібралися на з'їзд у Любечі, де прийняли рішення про поділ Русі поміж різними династіями. Святославичам справедливо дістався Чернігів з усією Сіверською землею. Так вони повернули собі Чернігів і вже ніколи не поступались ним жодному супернику. Конфлікт кінця XI – початку XII ст. між князями вдалось залагодити, оскільки основні діючі особи виявили здатність до компромісу. Для врегулювання суперечностей найвпливовіші князі продовжували збиратись на з'їзди, на яких вирішували основні справ країни. До речі, схожий спосіб підтримання стосунків між рівними за силами правителями в цей час існував і в найбільшому напівдержавному утворенні Західної Європи – так званій Священній Римській імперії, яка об'єднувала території частини німецьких і сусідніх земель.

Святослав Всеволодович

Після досягнутих угод чернігівським князем став Давид Святославич. За його правління в місті велось велике будівництво, зокрема, споруджено Борисоглібський собор. Наступниками Давида на чернігівському престолі були понад десяток князів з династії Святославичів. Їхнє життя було сповнене політичною боротьбою, найчастіше – проти Мономаховичів, але нерідко і поміж собою.

Постійну загрозу Сіверській землі становили половці, проти яких чернігівські князі виступали як поодинці, так і разом з київськими правителями. Водночас, оскільки половці були близькими сусідами, з ними часто встановлювались дружні, а іноді навіть родинні стосунки. Кілька чернігівських князів були одружені на доньках

половецьких ханів. Шлюбні стосунки чернігівських князів поширювались і на європейських володарів – польських, угорських, німецьких. Кілька чернігівських князів займали київський престол і відігравали провідну роль в політичному житті України-Русі.

Найуспішнішим серед чернігівських князів XII ст. слід визнати Святослава Всеволодовича, який з 1164 р. правив у Чернігові, а у 1176 – 1194 рр. у Києві, але не забував про рідне місто. Він спорудив у Чернігові Михайлівську церкву і Благовіщенський собор, які, на жаль, не збереглися до нашого часу. Святослав Всеволодович користувався надзвичайним авторитетом не лише серед руських князів,

Спаський собор. Сучасний вигляд

але й серед іноземних володарів. Він став одним з персонажів знаменитого "Слова о полку Ігоревім". Цікаво, що головний герой "Слова" – Ігор Святославич – наприкінці життя теж був чернігівським князем. Кілька представників чернігівської династії були визнані святими. Один з них, Микола Святоша, прославився тим, що відмовився від князівських почестей, став ченцем Києво-Печерського монастиря, і неодноразово мирив своїх родичів-князів під час численних конфліктів між ними.

Чернігівських князів без перебільшення можна назвати творцями Чернігова. Вони забезпечили політичні умови для піднесення міста і піклувались про нього як про свою столицю. Територія Чернігівського князівства, якщо брати її в найширших межах, сягала на заході Дніпра, а на сході – басейну Дону. Високий статус сприяв економічному і культурному розвитку Чернігова. Тут проживали князівські родини, бояри-

дружинники, духовенство, рядові воїни, численні ремісники й обслуга князів. Завдяки єпископській кафедрі та відомим монастирям місто перетворилось на один з духовних центрів Русі.

Яскравим свідченням величі давньоруського Чернігова є його монументальні споруди, які підкреслювали значення міста як столиці великого князівства. Нині відомо про існування в Чернігові до двадцяти давньоруських

План Дитинця

кам'яних споруд – храмів, теремів і воріт. П'ять храмів часів Київської Русі дійшли до наших днів. Для міст Русі, які будувалися з дерева, такі обсяги кам'яного зодчества були значними.

Щодо чисельності населення є припущення, що на початок XIII ст. в місті проживало понад 20 тисяч осіб. За цим показником Чернігів був одним із найбільших міст не лише Русі, але й тогочасної Європи.

Відповідно до збільшення населення, відбувалось і невпинне розширення території Чернігова. Місто складалося з Дитинця, Окольного граду, Передгороддя і Посаду (Подолу). За підрахунками вчених-археологів, Дитинець займав територію близько 16 га, Окольний град – 40 га, його частина Третяк – ще 20 га, Передгороддя – понад 120 га, а Поділ – до 50 га. За іншими підрахунками, Передгороддя разом з Подолом займали значно більшу площу – до 325 га. Загалом же площа міста без Передгороддя складала до 250 га, а разом з ним, можливо, що до 450 га.

Дитинець займав площу сучасного парку, який зберіг давню назву "Вал". На ньому стояли величні Спаський і Борисоглібський собори, які збереглися донині, а також Благовіщенський собор понад Стрижнем і ще три кам'яні церкви, які не дійшли до наших днів.

Особливе місце в історії Чернігова займає Спасо-Преображенський собор. Це найдавніший храм міста й один із найдавніших і найбільших храмів Київської Русі. Його будівництво пов'язане з іменем князя Мстислава Володимировича.

Борисоглібський собор. Сучасний вигляд

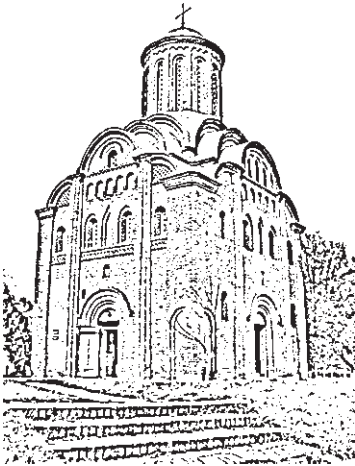
Він почав будувати величний собор, щоб підкреслити власну могутність і значення Чернігова як столиці князівства. Мстиславу не судилося побачити втілення свого задуму в життя. У 1036 р., коли він помер, собор було зведено лише на висоту, яку міг досягнути вершник, стоячи на коні, тобто приблизно 4 м. Закінчили будівництво, очевидно, під час правління наступного князя – Святослава Ярославича. Храм слугував не лише для релігійних потреб. В соборі проводились особливо урочисті й важливі заходи: переговори між князями, обряд присяги під час укладання миру та ін. В ньому також була усипальниця численних князів місцевої династії.

За архітектурною композицією Спаський собор належить до хрестово-купольних храмів. Його основний внутрішній простір спланований так, що нагадує хрест, посередині якого височить центральний купол. Чотири менші куполи розташовані довкола. Перекриття собору підтримують вісім внутрішніх стовпів, виготовлених із мармуру. Значно пізніше їх обклали цеглою. Стовпи ділять

приміщення на три нефи – довгі внутрішні галереї, які тягнуться із заходу на схід храму і закінчуються апсидами, де знаходиться вівтар. Площа собору складає 33 на 22 м, при висоті 29 м.

На північно-західному куті собору стоїть кругла башта-дзвіниця. З іншого боку від входу, на південно-західному куті, спочатку існувала хрестильня – невелика церква для хрещення. Стіни собору виведені мішаною кладкою з чергуванням плінфи (давньоруської цегли), каменю та товстих шарів розчину. Ці будівельні матеріали укладалися таким чином, щоб створити численні прикраси-візерунки на стінах і баштах. Над центральним входом до храму викладено класичний меандровий пояс. Серед інших орнаментів зустрічаються хрести, ялинки, сонце та ін. Така різноманітність мотивів декоративної кладки стін більше не зустрічається в жодній споруді Київської Русі. Рожевий колір розчину, чергування каменю і плінфи та цегляний орнамент надають храму особливої краси. Усередині собору від давньоруського декоративного вбрання збереглися різьблені шиферні плити на хорах, фрагменти фресок і залишки давньої підлоги з інкрустацією. Собор будували візантійські майстри за участю місцевих ремісників.

Поява Борисоглібського собору теж була пов'язана з важливими для міста політичними подіями – утвердженням у місті династії Святославичів. Очевидно, собор збудував Давид Святославич, і цей храм до певної міри став символом панування Святославичів в Чернігові.

*П'ятницька церква.
Сучасний вигляд*

За архітектурним типом Борисоглібський собор, як і Спаський, теж є великим хрестово-купольним храмом. Його розміри 26 на 18 м, при висоті 23 м. Архітектурною особливістю початкового планування собору була відкрита галерея, яка оточувала його з трьох боків, але не дійшла до наших днів. В історії давньоруського мистецтва цей храм відомий капітелями над напівколонами, зробленими з білого каменю і щедро прикрашені різьбою. На них зображені химерні тварини, обплетені рослинним орнаментом. Вони відображають дохристиянські та східні мистецькі впливи. Зовні стіни собору також прикрашені вишуканим аркатурним поясом, розташованим під дахом та куполом храму.

Борисоглібський собор унікальний тим, що це єдиний храм міста, в якому збереглась давньоруська підлога, викладена з червоного шиферу, а її центральна частина прикрашена мозаїкою. В соборі також легко простежуються деякі особливості конструкцій давньоруських храмів, наприклад, застосування голосників для посилення звуку. Борисоглібський собор будувався

і використовувався також як усипальниця чернігівських князів, про що свідчать великі ніші в стінах і збережені саркофаги з червоного каменю (шиферу). На жаль, інші давньоруські храми на Дитинці не збереглися. Крім церков, на Дитинці були князівські та єпископський двори. В літописі, зокрема, згадується Красний князівський двір.

Окольный град простягався від Дитинця до Єлецького монастиря на заході й до Стрижня на сході, а на півночі сягав сучасних Красною площі та вул. Полуботка. На цій території збереглась П'ятницька церква, збудована, очевидно не князями, а купцями й ремісниками. Її спорудження датують кінцем XII ст. Вона стояла на торговій площі й була присвячена святій Параскеві П'ятниці, яка вважалася покровителькою торгівлі. П'ятницька церква цікава і унікальна тим, що символізує собою новий етап розвитку давньоруської архітектури, уже не пов'язані з візантійськими канонами. Її головна особливість полягає у тому, що, незважаючи на невеликі розміри, вона піднесена вгору, немовби тягнеться до неба. Висота храму (26 м) значно перевищує його ширину і довжину (відповідно 12 і 16 м). Чотири потужні колони, які тримають великий купол, розставлені широко, залишаючи високий внутрішній простір. Храми такого типу існували в кількох містах Русі: Києві, Полоцьку, Білгороді. Однак з-поміж них збереглася (на жаль, частково у відбудованому вигляді) лише П'ятницька церква в Чернігові, тому вона є унікальною пам'яткою давньоруської архітектури.

Окольный град, як і Дитинець, оточував потужний вал, а на одному з виїздів з нього стояли великі кам'яні ворота. Далі на північ і схід, аж до сучасних вул. Щорса, Київської та П'яти Кутів, розкинулось просторе Передгороддя. З південного боку від Окольного граду був Поділ, розташований в заплаві Стрижня і Десни попід Валом і Єлецькою горою.

Окольный град, Передгороддя і Поділ були забудовані садибами бояр, житлом ремісників і князівської обслуги. Двори чернігівців мали різні розміри, в залежності від суспільного становища і матеріального статку. Місто мало досить щільну забудову. Маленькі двори займали площу лише 1-2 сотки, а великі – до 10 соток і більше. Різними за розмірами були і будинки. Основну забудову склали невеликі хатинки простих чернігівців. Найчастіше вони мали одну кімнату з відгородженими з боку входу сіньми, із загальною площею лише 4x4 кв. м. Частина чернігівців жила в напівземлянках. Часто зустрічались і двоповерхові будівлі, у

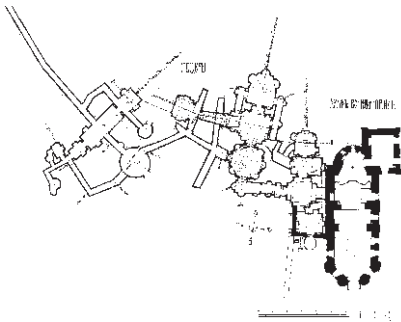
Успенський собор. Сучасний вигляд

яких перший поверх був напівпідвальним, призначеним для господарчих потреб. Кожне житло обов'язково мало невеликі глиняні пічки округлої форми, довжиною понад один метр.

З кінця XI ст. невід'ємною частиною Чернігова стали монастирі. Вони знаходились поза межами міських укріплень і вважались заміськими, однак насправді були частиною міського середовища. Єлецький Успенський монастир виник на місці, де, за церковним переказом, сталося перше в історії міста християнське чудо. У 1060 р., під час правління князя Святослава Ярославича, на великій ялинці з'явився образ Богородиці. Він тримався досить довго, тож усі чернігівці збіглися на нього подивитись. Прийшов і Святослав і повелів закласти на цьому місці храм на честь Божої Матері. Можливо, спочатку на Єлецькій горі була споруджена невелика церква, а вже потім, на початку XII ст. збудували величний Успенський собор.

Цей храм має великий центральний і три менші куполи. Вважається, що спочатку куполів було п'ять. Його внутрішній простір, як у Спаського та Борисоглібського соборів, поділений на три нефи шістьма потужними стовпами, які закінчуються трьома апсидами. Розміри собору складають 29 м в довжину, 19 в ширину, а висота – 26 м. За якістю будівельних робіт та архітектурним оформленням Успенський собор вважається одним із найдосконаліших храмів Київської Русі.

На думку архітекторів, враження величності храму досягнуте завдяки простоті композиції та гармонійному поєднанню пропорцій окремих частин споруди: різної висоти апсид, потужних колон і напівколон, розміру і розміщення бань та ін. Численні вікна роблять храм світлим та урочистим. За традицією, собор був щедро розписаний фресками. На жаль, після кількох пожеж збереглися лише кілька з них, зокрема, зображення Богоматері-Оранти на апсиді невеликої хрестильні всередині собору. Окремі архітектурні деталі храму, зокрема, аркатурний пояс і напівколони, дають підстави твердити, що його збудувала та ж сама група майстрів, яка споруджувала Борисоглібський собор. І обидва храми збудовані під впливом західноєвропейської архітектури. Є навіть припущення, що його збудували італійські майстри, спеціально запрошені для цього до Чернігова. Успенський собор слугував зразком для храмів, які споруджували в різних містах Русі.

Антонієві печери (XIX ст.)

З 1069 р. розпочалась історія чернігівських печер. Тоді Святослав Ярославич запросив до себе з Києва монаха Антонія, який на той час вже був відомим подвижником підземного чернечого життя. Антоній вибрав для проживання Болдину гору, яка, очевидно,

була для чернігівців священним місцем ще в язичницькі часи. Ця гора має придатний для викопування печер ґрунт, який дуже міцний, але придатний для обробки, добре тримає форму і не пропускає вологу. Антоній вирив першу печеру і поклав початок новому монастирю.

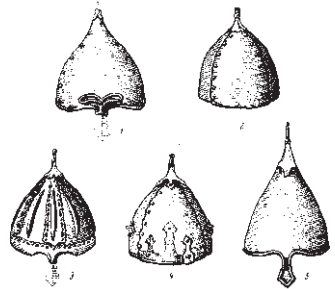
Про розміри підземних споруд часів Київської Русі судити важко, оскільки потім їх неодноразово перебудовували і розширювали. Дослідження засвідчили, що в давньоруські часи, поряд з печерними ходами і келіями для ченців, існували досить великі підземні приміщення-церкви. Одна з них мала підлогу, викладену мозаїчними плитками. В XII ст. на схилі гори над входом до печер споруджено невелику Іллінську церкву. Це єдина з маленьких давньоруських церков, яка дійшла до наших днів. Варто також зазначити, що, крім Чернігова, в давній Русі печерний монастир був лише у Києві.

Археологічні дослідження засвідчують, що в давньоруському Чернігові існувало розвинуте ремісничє виробництво. Місцеві майстри володіли всіма тогочасними видами ремесла.

В місті виявлено залишки восьми ювелірних майстерень, а це значить, що Чернігів був великим центром ювелірного мистецтва. В одній із повністю досліджених майстерень знайдено понад двісті бронзових матриць-форм, за допомогою яких виготовляли різноманітні дорогоцінні прикраси – колти, намиста, браслети, хрести та ін. Чернігівські ремісники володіли всіма тогочасними видами ювелірної техніки, такими як ковка, скань, зернення, чеканка, тиснення та ін. Ювелірні майстерні свідчать про високий рівень кваліфікації чернігівських ремісників, а також про багатства місцевої знаті, яка виступала основним замовником дорогоцінних виробів.

Про значну концентрацію матеріальних цінностей в князівському Чернігові свідчить і той факт, що в місті знайдено півтора десятки давньоруських скарбів. Частина з них зникла безслідно, але інші зберігаються в музеях Чернігова, Києва, Москви і Петербурга. До скарбів потрапляли срібний і позолочений посуд, коштовні прикраси, деталі одягу, ритуальні речі. Один із скарбів включав у себе 16 чернігівських гривень – срібних злитків вагою приблизно 200 г. Гривні були основними засобами грошового обігу в Київській Русі. Їх було три типи: київський, новгородський і чернігівський.

З складних ремісничих виробів в місті не робили лише якісних мечів. Цей вид зброї для чернігівських воїнів масово імпортували з-за кордону. Справа в тому, що на Русі не було покладів якісного заліза, з якого робили сталь. Вироблені з місцевої болотної руди залізні речі були придатні для виготовлення господарських знарядь, але не для мечів. Тому на Русь завозили так звані франкські мечі, походженням з

Давньоруські шоломи

Франції, якими широко користувались воїни всіх європейських країн, у тому числі, варяги.

Місцеві ж ковалі виготовляли інше озброєння і захисні обладунки, а також різноманітні побутові речі (ножі, сокири, списи, підкови, лопати, серпи та ін.). Чернігівські ремісники виготовляли всі види одягу і взуття, гончарні і дерев'яні вироби. Загальне поширення мало домашнє ткацтво. Власне, і значну частину необхідних речей люди виготовляли вдома самі.

Оскільки в місті велось велике кам'яне будівництво, для виготовлення давньоруської цегли-плінфи існували спеціальні підприємства. Одне з них вдалось знайти і дослідити – воно складалось з кількох великих печей для випалювання плінфи. Цікаво, що в іншому місці давньоруського Чернігова було знайдено ряд невеликих пічок – як виявилось, це була велика пекарня, де випікався хліб у значних обсягах, чи то для князівського двору, чи для війська, а може й для продажу.

Добробут міста і стабільність його економічного розвитку значною мірою залежали від сільської округи. За чисельністю поселень околиці Чернігова були найбільш заселеними на Русі. Довкола міста розкинулись сотні селищ і хуторів, а також численні городища – в Шестовиці, Гущині, Ялівщині, Анисові, на Бобровиці та ін. Вони забезпечували місто всім необхідним, а городища, завдяки укріпленням, формували систему оборони підступів до Чернігова.

Цікаво, що під час численних князівських міжусобиць XI – початку XIII ст. Чернігів неодноразово ставав об'єктом нападів військ князів-суперників, однак жодного разу не був взятий штурмом. Оборонних укріплень міста вистачало для міжусобних війн. Однак цього було недостатньо для відсічі значно сильнішому ворогу, яким стали татари.

В жовтні 1239 р. до Чернігова підійшов хан Менгу. Татарське військо було великим і добре навченим, а головне – вмiло брати міста, бо мало ефективну облогу техніку, запозичену в Китаї. Чернігівці відчайдушно оборонялись. Їм на допомогу прийшов князь Мстислав Глібович, який дав татарам "лютий бій" під містом, але загинув. Потім татари приступили до штурму. Сліди бою простежуються за археологічними свідченнями.

Михайло Всеволодович

Наприклад, у свинцевому даху воріт одного з князівських дворів застрягли татарські стріли. Зрештою татари захопили і спалили місто, а населення частково винищили, а частково забрали в полон. Лише частині людей, які встигли покинути місто і сховатись в лісах і болотах Полісся, вдалось врятуватись.

В трагічних подіях татарської навали прославився чернігівський князь Михайло Всеволодович. Він був сином Всеволода Святославича і Марії – доньки польського короля Казимира Справедливого. Тобто, його мати була полькою і католичкою. Такі шлюбні стосунки чернігівських князів свідчили про їхню

релігійну толерантність, як і віротерпимість давньоруського суспільства загалом. Напередодні монголо-татарської навали Михайло Всеволодович брав активну участь у боротьбі за першість в південній Русі. Його основним суперником виступав Данило Галицький. Міжусобиці послаблювали руські землі і вони стали легкою жертвою монголо-татар.

Під час навали Батия Михайло Всеволодович, утік від татар за кордон. Звичайно, ця втеча не прикрашала його як правителя. Однак незабаром він повернувся на рідні попелища і повністю спокутував свою вину. Татари не дали йому спокійно правити. Хан вимагав, щоб усі князі їхали до нього в Орду і просили ярлик на княжіння. У 1246 р. у таку скорбну путь вирушив і Михайло. Від безвиході він був готовий визнати політичну владу татар. Однак, коли в резиденції хана його стали примушувати виконати язичницький обряд кочовиків, Михайло відмовився і відповів: "Оскільки Бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоему богонечестивому повелінню – не кланяємося". Розлючений Батий наказав його вбити. Михайло Всеволодович став символом духовної нескореності Русі перед загарбниками і невдовзі був визнаний святим.

Татарська навала стала першою і найбільшою катастрофою в історії Чернігова. Спустошене місто на кілька сотень років поринуло в морок "темних віків", про які ми майже нічого не знаємо. Водночас, джерела свідчать, що і після 1239 р. життя в Чернігові тривало, хоч і ледь теплилось. Діяв і головний храм міста – Спаський собор, який вважався однією з найбільших святинь Русі-України. Десь у 1280-х рр. впливовий волинський князь Володимир Василькович подарував храму коштовно оправлене Святе Писання.

Давньоруська спадщина Чернігова назавжди позначилась на подальшій долі міста. Завдяки їй у наступні сторіччя ніхто не заперечував високого адміністративного статусу Чернігова, а численні архітектурні пам'ятки залишили нам свідчення колишньої краси і величі міста.

Під владою Литви, Москви і Польщі

Наприкінці XIV ст. Сіверщина, разом з більшою частиною українських земель, перейшла під владу литовських князів. Створена ними держава – Велике князівство Литовське і Руське – включала в себе власне литовські, білоруські та українські землі. Литовські князі керувались принципом "ми старини не рушимо і нового не вводимо". Вони зберегли давньоруські звичаї і закони, не порушували прав місцевої еліти. Тому українське населення сприймало їх як захисників від небезпек татарського степу і розглядало це князівство як свою державу. Імовірно, першим литовським правителем Чернігова був князь

*Литовський князь
Свидригайло*

Дмитро-Корибут. На початку XV ст. Сіверщиною правив Свидригайло, який прославився своєю боротьбою за литовський престол і у 1430 р. став великим литовським князем.

Чернігів залишився центром удільного князівства, однак життя в ньому ледь теплилося. Є неясна згадка від 1380 р. про будівництво тут замку князем Вітовтом. Є повідомлення, що по Десні велась транзитна торгівля з Москвою і в місті була митниця. Є згадка про "Домислин двір" у Чернігові і земельну власність бояр в околицях – і це практично все.

У 1500 р. Чернігів разом зі всією Сіверською землею перейшов до складу Московського князівства. Джерела по-різному повідомляють про обставини, за яких це сталося. На межі XV – XVI ст. відбулась серія московсько-литовських війн, під час яких Москва здобула ряд литовсько-руських земель. Зміна політичного підпорядкування визначила долю Чернігова на наступні сто років. Чернігів був відділений від центрів Московської держави густими лісами, а з іншого боку – відрізаний від решти українських земель державним кордоном, який проходив за кілька десятків кілометрів на захід і південь. Тому московська влада відвела Чернігову роль військового форпосту Московії на кордоні з Литовською державою.

У 1530-х рр. в Чернігові перебудували дерев'яний замок і сюди почали слати на службу московських "служилих людей" – стрільців і "дітей боярських". Наприкінці XVI ст. їх налічувалось понад тисячу чоловік, на чолі з двома-трьома воєводами. Чернігів перетворився на військове поселення, життя якого зосереджувалось довкола замку-фортеці. Поряд із цим відомо, що поза фортецею діяв Єлецький монастир. Однак щодо економічного життя, то чернігівці лише працювали на потреби гарнізону фортеці. Археологи знайшли на Валі залишки майстерні XVI ст. з виготовлення шкіряних виробів, насамперед, взуття. В ній збереглося досить багато фрагментів шкіри, за якими можна відтворити моделі взуття, яке носили в місті. Цікаво, що серед традиційних фасонів взуття, яке носили в Московській державі і на Сіверщині, в майстерні виготовляли і чоботи за західноєвропейськими зразками.

Понад сторічний період московського панування закінчився для Чернігова бурхливою політичною подією – походом на Москву особи, яка називала себе царевичем Дмитрієм. Історики пишуть про нього як про Лжедмитрія, а насправді його нібито звали Григорій Отреп'єв. Цей чоловік видавав себе за сина померлого царя Івана Грозного. Восени 1604 р. Лжедмитрій вирушив з Києва на Москву, маючи під рукою добровольців з польської і української шляхти, та козацтва.

Потужна чернігівська фортеця, яка мала 27 великих гармат, могла стати для невеликого військового перешкодою. Однак ще напередодні походу Лжедмитрій розповсюджував по Сіверщині численні листи, в яких переконував чернігівців, що він справжній цар. Коли ж військо Лжедмитрія підійшло до Чернігова, служили люди повірили йому і заарештували московських воєвод. Так, 1 листопада 1604 р. Чернігів без бою перейшов на бік Лжедмитрія. Він здобув першу велику перемогу, а через кілька місяців зайняв Москву і став правити

країною. Він не забув про Чернігів і надав чернігівцям та всім жителям Сіверщини значні пільги, тому тут його вважали своїм царем.

На жаль для чернігівців, правління Лжедмитрія виявилось недовгим. Його вбили, в Московії розпочалась Смута – кривава міжусобна боротьба. В ці роки Чернігів і Сіверщина намагались триматися подалі від Москви. Нові московські правителі вважали чернігівців бунтівниками і зрадниками, і це було дійсно так, бо вони не поспішали визнавати московську владу. Коли ж в московську смуту втрутився польський король, розпочалась польсько-московська війна. У березні 1610 р. королівський ротмістр Самійло Горностай зі своїм загоном несподіваним нападом захопив і спалив Чернігів. Король Сигізмунд III був невдоволений цим, оскільки сподівався на мирний перехід міста на його бік.

У 1618 р. війна закінчилась мирною угодою, за якою Сіверська земля перейшла під владу Речі Посполитої. Ця держава, яка на той час була однією з найбільших в Європі, складалась з двох частин – Польської Корони і Великого князівства Литовського. Сіверщина дісталась Польщі в складі Речі Посполитої. На початку польського панування на Сіверщині запровадили тимчасовий устрій. Згадавши, що Чернігів колись був столицею великого князівства, тут створили Сіверське князівство. А очолив князівство (став його адміністратором) син Сигізmunда III королевич Владислав.

Королівська влада мала намір назавжди закріпитись у місті, тому заохочувала заселення регіону вихідцями з інших українських земель. Насамперед, її цікавили люди, здатні нести військову службу – шляхта і козаки. Їм надавали землі під містом і земельні ділянки під будинки в самому місті. Серед перших чернігівців, які отримали земельні надання в Чернігові, згадується Яроним Полуботок. Уже у 1623 р. відновили чернігівські укріплення в межах давнього Дитинця. Вони мали три брами – Водяну (з боку Стрижня), Київську і Лоевську. Життя Чернігова поступово відновлювалось, але влада вирішила прискорити процес, надавши Чернігову право на самоврядування, яке діяло у містах тогочасної Європи.

27 березня 1623 р. Сигізмунд III надав місту привілей на магдебурзьке право. Документ визначав правові основи міського життя. В Чернігові створили орган міського самоврядування – магістрат, на чолі якого стояв вїйт. Міська влада відповідала за дотримання законів і правопорядок, стежила за міським господарством, мала право встановлювати місцеві податки і збори та розподіляти отримані кошти. Місто мало перед державою незначні, але чітко зафіксовані обов'язки, насамперед, тримати в порядку міські укріплення на випадок війни, а також сплачувати невеликі податки.

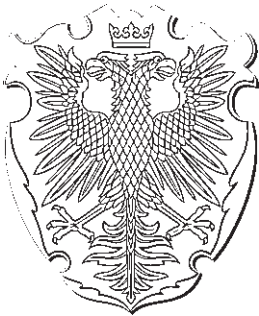
Магдебурзьке право регулювало місцеве економічне життя, насамперед, торгівлю та розвиток ремесла на основі цехового виробництва. Іногородні купці

Печатка чернігівського магістрату

не мали права торгувати на місцевому ринку, а були зобов'язані продавати оптом всі привезені товари чернігівським торговцям для роздрібного продажу. Таким способом влада підтримувала місцевих торговців. Податки від торгівлі становили одну з основних статей доходів міського бюджету.

Магдебурзьке право вирішувало і важливу проблему земельної власності. Межі Чернігова були визначені окремим королівським документом. Чернігівський магістрат отримав у розпорядження не лише власне міську територію, але й значні землі поза містом. Їх кордон йшов від Шестовиці на заході до Мохнатина і Сибережа на півночі, далі до річки Свинь (Замглай) на сході і Муравейки на півдні. Таким чином, магістрат мав під своєю владою кілька сіл, а міщани могли користуватись приміськими земельними ділянками, лісами, сіножатями та озерами.

*Герб Чернігівського
воєводства*

Міські землі становили основну і недоторкану власність міста. Тому їх було заборонено продавати. Земельні ділянки передавались міщанам під житлову забудову майже безкоштовно, так само надавались для користування городи і сіножаті. Водночас, за будівництво і використання торговельних і виробничих приміщень на міських землях бралась орендна плата. В оренду здавались і міські озера, найвідоміше з яких і досі має красномовну назву – Магістратське.

Королівський привілей надав місту герб, зображення якого подане в описі міської печатки. Ним став воїн у лицарському обладунку з прапором у правій руці. За описом печатки це було зображення святого Владислава – шанованого як католицькою, так і православною церквою святого. Привілей також зобов'язав новоутворену міську владу збудувати адміністративний будинок для магістрату – ратушу, а на ній тримати годинник.

Надання Чернігову магдебурзького права означало початок нового етапу розвитку міста. Власне, лише з цього часу можна говорити про формування міської громади Чернігова в сучасному європейському розумінні цього терміну. Місто отримало поштовх для швидкого зростання та економічного розвитку.

У 1635 р. знову відбулись адміністративні зміни. Сіверське князівство було перетворене на Чернігівське воєводство. У місті почали діяти шляхетські суди й сеймики, створювались відповідні органи влади.

Населення міста у 1630-х рр. становило вже біля двох тисяч осіб. Судячи з відомих за прізвищами осіб, сюди переселялись міщани і шляхта з Київщини та інших українських земель – Поділля, Волині й Галичини. Швидко зростали міські околиці. Виникли або відновились такі села й хутори як Киенка, Коти, Масани, Подусівка, Старий і Новий Білоуси, Бобровиця, Киселівка та ін. Мешканці околиць брали участь у міському житті, але в юридичному відношенні не вважались міщанами і тому мали дещо інші права і обов'язки.

Найяскравішим явищем економічного життя міста стало формування ремісничих цехів. Зразками для них слугували корпорації ремісників європейських міст. Як правило, в цеху об'єднувались ремісники однієї або кількох споріднених спеціальностей. Повноправними членами цеху були власники майстерень – майстри. Їхніх працівників називали підмайстрами і учнями або челяддю. На чолі цеху стояв цехмістер, іншою важливою особою був підскарбій. Цехи стежили за якістю виготовлених виробів, регулювали ціни на них, разом вирішували спільні проблеми, у тому числі відповідали за покладені на них містом обов'язки.

Уже у 1627 р. в місті згадується цех пекарів, а до кінця 1630-х років з'явилися кравецький, кушнірський, шевський і ковальський цехи. Останній був найбільшим і, на відміну від поділених на різні цехи шевців одягу та взуття, включав майстрів кількох споріднених професій. До нього входили спеціалісти з обробки заліза: ковалі, слюсарі, токарі, мечники, золотарі та ін. Крім власної виробничої діяльності, чернігівські цехи мали право займатись бджільництвом – "ситити мед", а віск від нього віддавали на церкви.

В польську добу сталися зміни і в релігійному та культурному житті Чернігова. В місті з'явилися католицька та уніатська церкви. Борисоглібський собор потрапив до рук домініканського ордену, а Єлецький монастир і Спаський собор перейшли до уніатів. Місцевий уніатський єпископ Кирило Ставровецький увійшов в історію тим, що поклав початок друкарству в Чернігові. У 1646 р. він надрукував збірник релігійних творів "Перлина многоцінна". Таким чином, польська доба повністю оновила життя міста.

Козацька доба

Війна Богдана Хмельницького позначила чергову зміну політичного життя Чернігова і всієї України. У червні 1648 р. до міста підійшло козацьке військо. Міщани відразу перейшли на його бік, а шляхта і польські жовніри закрилися в замку. Протягом кількох тижнів тривала облога, аж поки вони не здались.

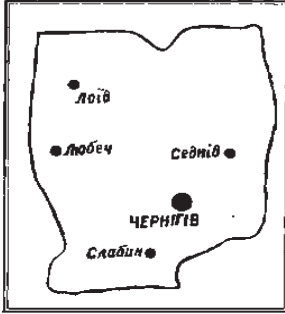

*Козацький прапор
середини XVII ст.*

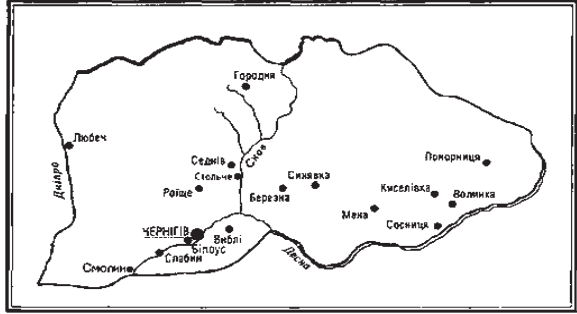
Чернігів став центром козацької сотні, а згодом і козацького полку. Козацькі полки і сотні були одночасно адміністративними округами і військовими територіальними підрозділами новоутвореної держави – "Війська Запорозького" (Гетьманщини). Чернігівський полк займав північну частину сучасної Чернігівської області. На його території проживало кілька тисяч козаків, які під час мобілізації формували один військовий полк. Швидко зростання козацтва на Чернігівщині, як і по всій Україні,

відбувалось шляхом покаяння представників всіх суспільних верств – шляхти, міщан і селян. В козаки "пописалася" й частина чернігівських міщан. Козаки склали окремий військовий стан і, як професійні військові, мали значні суспільні

Чернігівський полк

1654 р

XVIII ст

привілеї. Вони не платили податки, мали особисту свободу і право на власність, а перед державою мали єдиний обов'язок – військову службу.

А ця служба в роки безперервних війн часів Хмельниччини і великої Руїни була важкою і небезпечною. Чернігівський полк прикривав північний кордон козацької держави проти Литви і прикордонна війна велася майже безперервно. В липні 1651 р. відбулась велика битва під Ріпками, в якій загинув перший чернігівський полковник Мартин Небаба. Уже оточений і поранений, він до останнього подиху відбивався від жовнірів і героїчно загинув. Шануючи його мужність, литовський гетьман Януш Радзивілл наказав поховати Небабу з військовими почестями. Прапори чернігівського козацтва дістались литовцям як

трофеї. Кілька з них дивом збереглися до нинішніх часів і опинились в одному з музеїв... Швеції.

Дем'ян Многогрішний

Військо Радзивілла рушило на Чернігів. Проте новий чернігівський полковник Стефан Подобайло із залишками козацтва встиг підготуватись до зустрічі противника. Литовці не наважилися на штурм укріплень і пішли на Київ. Наступні кілька років Подобайло вів успішні військові дії, але загинув у 1654 р. і був похований в Іллінському монастирі.

В останній третині XVII ст. Чернігівський полк брав участь у Чигиринських і Кримських походах проти турків і татар, штурмах турецьких фортець. Ці військові кампанії принесли чернігівським козакам значні втрати (під час одного з Чигиринських походів загинуло 287 чол.), але одночасно відкрили їх заслуженою славою. Героями походів стали чернігівські полковники Василь Дунін-

Борковський і Яків Лизогуб. Останній керував козацькими силами під час походу на найбільшу турецьку фортецю Азов, яку українсько-російські війська успішно взяли у 1696 р.

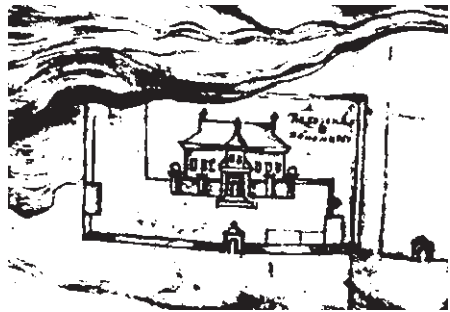
Чернігівські полковники входили до вузького кола впливових лідерів Гетьманщини. Кілька з них досягнули найвищого уряду гетьмана України (Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Павло Полуботок). В гетьмани вибрався й один з багаторічних чернігівських полкових писарів – Іван Скоропадський.

Павло Полуботок

Одним з найвідоміших представників чернігівської козацької верхівки був Павло Полуботок. Він став чернігівським полковником у 1705 р. завдяки Іванові Мазепі. У трагічні для України 1708 – 1709 рр. Полуботок підтримав царя Петра I, оскільки вважав, що той виконає свої обіцянки щодо забезпечення прав українського народу. Та не так сталося, як гадалося. У 1722 р., після смерті Скоропадського, цар заборонив вибори нового гетьмана, чим грубо порушив права козацтва. Полуботок, який став наказним (тимчасовим) гетьманом, просив і вимагав відновлення давніх привілеїв козацтва. Для цього він разом з представниками генеральної старшини поїхав до Петербурга, але там його заарештували і понад рік тримали у в'язниці. Коли Полуботок захворів, цар запропонував допомогу свого лікаря. Полуботок гордо відповів, що життя і здоров'я йому не потрібні, якщо він не може принести користі Вітчизні. Під час зустрічі з царем він сказав: "Скоро Господь розсудить Петра і Павла". Невдовзі, в грудні 1724 р., Полуботок помер, а через місяць після нього помер і цар.

З Полуботком пов'язана знаменита легенда про його скарби. За нею, перед поїздкою до Петербурга Полуботок наказав перевезти золото до Англії та передати його на збереження до одного з банків. А повернути його можна лише після того, як Україна стане вільною державою. Пошуки цього золота результату не дали. Однак будь-яка легенда завжди відображає певні історичні реалії. У даному випадку вона засвідчує багатства Полуботка і козацької старшини. А це засвідчили і царські офіцери, які описували його майно. Так, наприклад, Полуботок мав діамантові

Палац гетьмана Полуботка

підвіски, золоті ланцюги, перлові намиста, 5 шабель, покритих золотом і сріблом, 7 карет, з яких дві вкриті позолотою, сотні золотих і срібних предметів столового посуду та багато ін. Що стосується грошей, то у скарбниці полковника було знайдено 24 великі мішки і 82 пів мішки з срібними монетами – разом щонайменше на 25 тисяч срібних рублів. Правда, невідомо, це його особисті гроші, чи полкова скарбниця.

Таким чином, опис речей полковника засвідчує, що він був дійсно багатю людиною. Він мав добру оплату своєї полковницької служби, а вона здійснювалась шляхом надання маєтків, доходи з яких йшли полковнику як зарплата. Іншим джерелом доходів була господарська діяльність, в якій найбільші прибутки давала міжнародна торгівля.

Діяльність козацьких полковників і козацтва прямо впливали на життя міста, оскільки частина чернігівців належала до козацького стану, а козацька влада взаємодіяла з міською. Водночас, міська громада мала власні проблеми і, до певної міри, автономне існування. Починаючи від Богдана Хмельницького, козацька влада проводила політику підтримки міст України.

Магдебурзьке право повністю відповідало принципам козацької держави, заснованої на особистій свободі, самоврядуванні населення та виборності посадових осіб. Хмельницький підтвердив за містом магдебурзьке право і затвердив першого вїйта Чернігова козацької доби. Ним став обраний міщанами Іван Скіндер.

Вбрання козацького старшини XVIII ст.

Надалі всі гетьмани неодноразово надавали Чернігову універсали, спрямовані на дотримання привілеїв міста, збереження і розширення його власності. Гетьмани затверджували право міста на володіння млинами на річках Стрижень і Білоус, приміськими селами, землями і сіножатями та ін. Вони намагались вирішити фінансові проблеми Чернігова, коли місто не могло з ними впоратися.

Трагедія страшної Руїни останньої третини XVII ст., коли правобережна Україна була спустошена, а її населення винищене, майже оминула Чернігів, лише зачепивши його своїм чорним крилом. У 1662 р. до Чернігова прорвались татари, але не наважились штурмувати місто, тому попустили лише околиці, у тому числі Іллінський монастир. У численних походах гинули козаки і міщани, однак протягом другої половини XVII ст. населення міста зростало завдяки переселенцям з небезпечних для життя регіонів України.

У 1666 р. московські чиновники провели перший перепис жителів Чернігова. Вони зафіксували у місті 314 дворів міщан. Вважається, що на той час у кожному

дворі мешкало 7 – 8 людей. Здійснивши приблизні підрахунки, можна припустити, що в місті проживало близько 2 – 2,5 тисяч осіб міщанського стану. Цікаво, що в місті майже не було бідних людей – перепис зафіксував лише 12 дворів "убогих" міщан. Оскільки мета перепису полягала у встановленні кола осіб, які могли платити податки, то до нього не потрапили козаки, шляхта і духовенство. Вони були привілейованими прошарками населення і не оподатковувались. Так само не рахували їхніх працівників і підданих чернігівських монастирів. Тому точні підрахунки всіх мешканців міста за цим переписом, як і за іншими, аж до кінця XVIII ст., неможливі. Можна лише припустити, що у 1666 р. населення Чернігова складало до 3 тисяч осіб.

У професійному плані у 1666 р. в Чернігові було найбільше дрібних торгівців крамарів і шинкарів. Наступними за ними йшли ремісники різноманітних професій. Частина міщан мала основним заняттям сільське господарство, а деякі з них поєднували різні види занять. З перепису ми знаємо поіменно всіх оподаткованих чернігівських міщан. Уже тоді були розповсюджені більшість сучасних імен, а серед прізвищ згадуються Гречаник, Куча, Лопата, Ленченко, Пастернак, Пластун. Найцікавіше поєднання імені та прізвища мав міщанин Акула Колоша.

Міщанин і міщанка кінця XVIII ст.

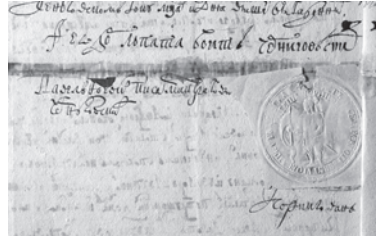
*Із ілюстрацій Тимофія Калинського до книги
Олександра Рігельмана "Літописна оповідь
про Малу Росію" (1786)*

Початок XVIII ст. приніс Чернігову значні економічні труднощі через виснажливу Північну війну і масові побори російських військ. За переписом 1721 р. в Чернігові зафіксовано 631 двір, у тому числі: козацької старшини – 18, священнослужителів – 19, міщан – 141, козаків – 245, бобилів – 178, шинкових – 30. На той час термін "бобилі" означав бідних людей, тобто, на відміну від перепису 1666 р., значна частина чернігівців вже були бідняками. Що ж до загальної чисельності можна припустити, що на цей рік населення міста становило близько 4 тисяч осіб.

Надалі, практично до кінця XVIII ст., населення Чернігова майже не зростало. Це було викликано погіршення умов існування міщанського стану, епідеміями і стихійними лихами. З посиленням тиску російської влади і зменшенням привілеїв українських міст, перебування в міщанському стані ставало не вигідним економічно, тому значна частина людей віддавала перевагу проживанню в приміських селах.

У другій половині XVII і майже до кінця XVIII ст. самоврядування здійснювалося за канонами магдебурзького права з його українськими особливостями. Міським органом влади був магістрат, який складався з ради й суду. Вони працювали в ратуші, де зберігались і символи міської влади – прапор і печатка.

Герб міста, наданий йому у 1623 р., майже не зазнав змін. На міській печатці збереглось зображення воїна у рицарських латах з прапором. У важкі часи воєнного лихоліття його сприймали як символічного захисника міста. Він же був зображений і на прапорі магістрату, опис якого дійшов до нас з кінця XVIII ст. Полотнище прапора мало трикутну форму, було пошите з блакитного "штофу" (шовку), а краї обшиті жовтим шовком. З одного боку прапора було намальовано міський герб, а з іншого – сцену Преображення Господнього, відповідно до біблійного сюжету. Очевидно, сцена пов'язана із Спасо-Преображенським собором, який традиційно вважався головним храмом міста, хоч і не був кафедральним.

*Автограф Чернігівського вїйта
Ф.Лопати та печатка ратуші,
1710 р.*

Міську владу очолювали вїйт і бурмистри, які складали магістратську старшину. Вїйт керував магістратом і міським судом, а бурмистри фактично працювали його заступниками. В Чернігові було від трьох до п'яти бурмистрів, яких вибирали з-поміж райців.

Райців можна ототожнити з сучасними депутатами міської ради. Їх обирали з-поміж міщан кожних три роки. На жаль, точно не відомо, як це відбувалося в Чернігові. Чисельність райців коливалася в межах кількох десятків осіб. Кілька з них, так звані "річні райці", працювали в магістраті постійно і відповідали за різні справи – міські податки, міську скарбницю, ціни в торгівлі, санітарний стан та ін. Райці, які не отримали посад, заміняли своїх колег кожного наступного року. За класичним магдебурзьким правом членами міського суду були лавники, які засідали в суді (лаві). Проте у Чернігові вони чомусь згадуються лише кілька разів. Схоже, що їх функції виконували бурмистри та райці.

*Прапор Чернігова XVII
ст..Реконструкція
І.Ситого, Л.Посьмашиної*

Чисельність виборних міських урядовців, які постійно працювали в магістраті, не була постійною, однак здебільшого складала до дванадцяти осіб – вїйта, кількох бурмистрів і кількох "річних райців".

Традиції того часу визначали, як відбувалось обрання вїйта і членів магістрату. До кандидатів ставили такі вимоги: бути постійними мешканцями міста,

"знатними" людьми, тобто всім добре відомими, по-сучасному кажучи, публічними особами; бажано грамотними й обізнаними з правом; мати вік від 25 до 70 років. Від них вимагалися моральні якості: совісність, розсудливість, добропорядність. В матеріальному відношенні найкращими кандидатами вважались особи не занадто багаті, бо ті звали "притісняти" суспільство, але й не дуже бідні, а середні за статком.

Документи зберегли свідчення про процедуру обрання віїтів Чернігова у 1730 і 1756 роках. На цю посаду претендували кілька кандидатів, переважно, бурмистри. Вибори відбувались "вільними голосами" на зборах "всього поспільства". У зборах міської громади брали участь впливові й авторитетні міщани: бурмистри, райці, лавники, представники цехів (цехмістри та майстри), найвідоміші купці. Разом їх було близько ста осіб. До виборів не допускалися представників інших станів (козаків, духовенство та ін.), оскільки вони, хоч і проживали в місті, але не належали до міщанського стану. На час голосування претендентів просили вийти з приміщення, щоб в "обранні віїта не було насильства і перепон". Обраного віїта затверджував гетьман.

Чернігівськими віїтами козацької доби були Григорій Яхимович, Степан Отрохович, Федір Лопата, Йосиф Титович, Кузьма Каневський, Никифор Шарий та ін. До найвпливовіших міщанських родин Чернігова середини XVIII ст. належали Єньки, які були заможними купцями і постійно мали свого представника в міському самоврядуванні.

Певний вплив на життя міста мали козацькі городові отамани, чернігівські сотники й полковники. З 1660-х рр. в місті знову з'явився московський гарнізон, який стояв у замку, а його казарми розміщувались під горою на території, яка дістала назву Московської слободи (зараз – "Кавказ"). Іноді полковники і воеводи втручалися в міське життя, хоч не мали на це права, і на цьому ґрунті виникали їхні конфлікти з міщанами.

В козацьку добу продовжувався розвиток ремесла і ремісничих цехів. У 1730 р. в місті згадується сім цехів, а через кілька десятиріч – вісім. Це кравецький, шевський, різницький, перепечайський (пекарський), ковальський, ткацький, шаповальний та гончарний цехи. У 1786 р. в місті найбільше нараховувалось майстрів-пекарів – 56, а також шевців-чоботарів – 46. Разом у місті працювало 185 майстрів. Оскільки майстри мали помічників, то загальна чисельність ремісників була значно більшою. Наприклад, в цеху чоботарів згадуються 32 підмайстри і 28 учнів.

Кожен цех мав власні символи – прапор, "цешку" (предмет, який символізував ремесло) і так зване "сукно", яким при похоронах накривали померлих членів цеху. Прапори мали різні кольори, містили зображення святих, символи тієї чи іншої професії, імена цехмістрів та ін. Побачивши прапор цеху, можна було легко визначити, кому він належить. Наприклад, у пекарів на полотні жовтого кольору були намальовані калач, булка і чотири паски. Більшість цехів мали власні будинки, де ремісники збирались для вирішення спільних справ і відпочинку.

Чернігівські Афіни

*Чернігівський
архієпископ
Лазар Баранович*

На козацьку добу припав другий після часів Київської Русі розквіт Чернігова як центру культури та монументального будівництва. Енергія визволеного народу відобразилась у швидкій відбудові найбільших чернігівських церков і монастирів, які залишалися занедбанними десятки або сотні років. Першим будівничим козацького Чернігова став Стефан Пободайло, який відновив Іллінську церкву і печери. Спільними зусиллями полковника Василя Дуніна-Борковського, єпископа Лазаря Барановича та інших церковних і світських діячів були перебудовані міські укріплення, відбудовані Спаський собор, П'ятиницька церква, Єлецький монастир. У відновлених чернігівських церквах цієї доби простежується унікальний синтез двох епох, поєднання двох стилів – давньоруського і українського бароко. Поверненню Чернігову слави духовного центру сприяли чудотворні чернігівські ікони – Єлецької Богоматері та Іллінської Богоматері.

Культурне піднесення Чернігова пов'язане насамперед з ім'ям Лазаря Барановича. Він був одним з улюблених учнів знаменитого київського митрополита Петра Могили, навчався в Києво-Могилянській колегії, потім за кордоном і отримав прекрасну освіту. Після повернення в Україну він недовгий час працював ректором Києво-Могилянської академії, а потім присвятив себе церковним справам. У 1657 р. Баранович став Чернігівським єпископом, і його визнавали як одного з найвпливовіших релігійних і політичних лідерів України другої половини XVII ст.

Як людина з європейською освітою, Лазар Баранович розумів духовне життя не лише у вузькому церковному контексті, а бачив його у всій різноманітності. Він мав добрі здібності до літературної творчості і писав твори на релігійну і сучасну тематику. Найважливішою справою Барановича в Чернігові стало створення друкарні. Приміщення друкарні влаштували на території Троїцько-Іллінського монастиря. У 1680 р. друкарня видала відразу три книжки: Псалтиря і двох праць Барановича – "Про п'ять ран Христових" та "Квіти святих отців і

*Гравюра з чернігівського
стародруку*

вінець Божої Матері". Це були збірники релігійних віршів і оповідань, написаних польською, латинською і церковнослов'янською мовами. Є свідчення, що того ж року видали ще й Буквар, однак жодний його примірник не зберігся. До 1721 р. друкарня працювала майже без перерви. Лише кілька років не виходило жодної книги. Поряд з цим, в особливо "врожайні" 1697, 1716, 1720 роки виходили друком по чотири, а в 1683 р. – навіть шість книжок.

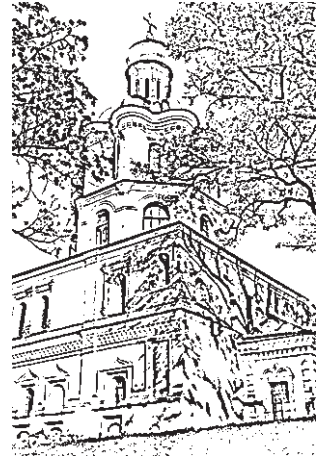
Видання чернігівської друкарні мали різноманітний характер. Насамперед, це книги для богослужіння: Псалтир, Службеник, Молитвослов, Часослов, Октоїх, Часовник, Катехизис, Акафісти, Тріодь Цвітна. Видавалися й авторські твори на релігійну, філософську і літературну тематику.

Прикладом може бути надрукована у 1685 р. книга Іоанікія Галятовського "Гріхи розмаїті". Цей філософсько-літературний твір дає перелік гріхів, які зустрічались у тогочасному суспільстві. Автор оцінює їх з позиції духовної особи і вважає, що людина грішить або через слабкість, або з несвідомості, або зі злості. Гріхи, викликані першими двома причинами, прощаються, інші – ні. Найбільшими грішниками є люди багаті, торговці та носії влади. Гріхи мають властивість передаватися як зараза, тому слід триматися подалі від людей з недоброю поведінкою. Дрібні гріхи можна виправити спокутою, але багато з них вимагають покарання. Автор наголошує, що "нечисті" люди будуть горіти в пеклі у вічному вогні. Цей же автор у творі "Скарбниця" і Дмитро Туптало в книзі "Руно орошене" описали чудеса чернігівських ікон та історію монастирів, де вони перебували.

Поширеним жанром творів, які видавалися в чернігівській друкарні, були панегірики – віршовані похвали відомим людям. Наприклад, Ян Орновський написав панегірик "Муза Роксоланська про тріумфальну славу Івана Мазепи". Виходили і підручники, першим з яких була "Ораторська Іліада" – посібник для вивчення риторики, написаний латинською мовою Лаврентієм Крщоновичем.

Кращі стародруки не лише містили тексти, але й були справжніми перлинами книжкового мистецтва. Книгодрукування з'явилося наприкінці XV ст. в Німеччині, потім особливо розвинулось в Італії, і майстри друкарської справи завжди звертали увагу на оформлення книжок. Тому й чернігівські видавці намагались не відставати від своїх попередників і колег. Оформлення чернігівських стародруків мало свої особливості.

Книжка починалася з титулу, який намагались зробити гарним і виразним. Часто для цього виготовляли спеціальні гравюри чи рамки. На титульних листах чернігівської друкарні зустрічаються зображення Троїцько-Іллінського монастиря,

*Чернігівський колегіум.
Сучасний вигляд*

Антонія Печерського та пророка Іллі. На звороті титульної сторінки поміщали герби осіб, які мали відношення до друкованої книжки: гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, царів і козацьких старшин. Тут також нерідко вмщували й похвальні вірші. Текст прикрашали заставками, в'язю, ініціалами, кінцівками, червоним рядком, рамками на полях і довкола сторінок. Прикраси виконувалися здебільшого у вигляді рослинного орнаменту, хоча також зустрічалися зображення людей, тварин і пейзажі. В чернігівській друкарні працювали відомі українські гравери Іван Щирський та Леонтій Тарасевич.

Золотий вік чернігівської друкарні закінчився у 1720 р., коли вона потрапила під нагляд російського церковного Синоду, а її видання стали піддаватись жорсткій цензурі.

Чернігівська друкарня залишила помітний слід у розвитку українського друкарства. З 1680 до 1785 р. в ній видано понад 150 книжок, які збереглися до нашого часу, і є згадки ще про 50. Крім того, видано понад 170 невеликих друкованих текстів, насамперед, офіційних указів. Чернігівські видання розповсюджувались по всьому православному світу. Протягом цілого сторіччя Чернігів, разом з Києвом і Львовом, належав до найбільших центрів друкарства України.

*Деталь фасаду будинку
колегіуму*

Знаменитим на всю Україну був і Чернігівський колегіум. Ідею створити в Чернігові навчальний заклад почав втілювати в життя Лазар Баранович – очевидно, він відкрив школу при Борисоглібському монастирі. Після смерті Барановича справою зайнявся єпископ Іоанн Максимович, який теж був випускником Києво-Могилянської академії, писав літературні твори, і розумів значення освіти. У 1700 р. чернігівський колегіум почав працювати, і став першим на козацькій Україні навчальним закладом такого типу. Вже після нього відкрились колегіуми у Переяславі-Хмельницькому і Харкові. В навчальному процесі колегіум наслідував кращі традиції Києво-Могилянської академії.

Викладання предметів будувалося за принципами тогочасної європейської освіти. Під впливом ідей Ренесансу і протестантизму велику увагу приділяли вивченню давніх мов: латинської, грецької, єврейської. На першому місці серед них стояла латина, яку вивчали особливо ретельно. Учні мали знати напам'ять уривки з творів Цицерона, Овідія, Вергілія, Тита Лівія, Аристотеля та інших античних авторів. Важливо відзначити, що ці твори були нехристиянськими. Однак українське суспільство того часу було достатньо толерантним і, як і у всій Європі, з пошаною ставилось до язичницьких творів античності. Для кращого

засвоєння латини від учнів вимагали розмовляти латинською мовою і в позаурочний час. Тому чернігівці називали колегіум латинською школою. Крім класичних мов, учні вивчали польську, слов'янську, а потім з'явилися ще французька і німецька.

Поряд з мовами, і невідривно від них, викладались світова література, основи красивого письма, риторика і поетика, історія і географія, основи музичної освіти і малювання. Учнів також знайомили з основами математики, філософії, наук про природу (натурфілософії) – фізики, астрономії, анатомії, психології. Для цього учням викладали погляди на природу і всесвіт відомих європейських вчених Галілея, Коперника, Бекона, Декарта, Лейбніца.

В колегіумі одночасно навчалось до двохсот учнів. Учень міг прийти до колегіуму у будь-який час, так само покинути його і повернутися знову. Цікаво, що коли Синод вимагав інформації про чисельність учнів, місцевий єпископ відповідав, що згідно традиціям свободи українського народу, спеціальний облік учнів не ведеться. Водночас, переведення з класу в клас відбувалось лише відповідно до отриманих знань, тому деякі учні проходили два класи за рік, а деякі "сиділи" в одному класі по кілька років. Тому повний курс навчання міг займати від 5 до 10 років. Кращих учнів заохочували, надаючи їм почесні звання "сенатора" і навіть "імператора", а гірших могли карати навіть різками.

З учнями працювали лише кілька вчителів, але їм допомагали кращі учні старших класів, котрих називали аудиторями. Оцінки виставляли латинськими словами, які характеризували не лише знання, але й ставлення до навчання і розумові здібності учнів. Тому, поряд із звичайними оцінками, вчитель міг дати і відповідну характеристику – "старанний" або "тупий".

Навчання базувалось на демократичних засадах. Учнів приймали до колегіуму незалежно від соціального і матеріального становища, без екзаменів і навчалися вони безкоштовно. Необхідно було лише засвідчити свої здібності до навчання. В колегіумі навчались діти священників, рядових козаків, міщан і селян, а поряд з ними – діти козацької старшини: Бакуринські, Лизогуби, Мокрієвичі, Стороженки, Тризни та ін. Для утримання бідних учнів існував гуртожиток, який називали "бурса", а з церковних доходів і від благодійників надходили кошти на їхнє харчування. Проте коштів вистачало не завжди, тому бурсаки були змушені у вихідні дні ходити по місту і заробляти гроші або харчі церковними співами. Такі походи сприяли не лише забезпеченню учнів, але й підтримували у місті атмосферу взаємодопомоги і святкового настрою. Сучасники відзначали старання кращих учнів, а також доброту чернігівців, які звикли їм допомагати.

Будинок полкової канцелярії

Випускники колегіуму працювали в козацьких канцеляріях, йшли на військову службу або в церковнослужителі, продовжували навчання в закордонних університетах. Їх часто запрошували на роботу до бюрократичних структур і навчальних закладів Росії. Серед найвідоміших випускників колегіуму слід назвати Марка Полторацького – музиканта, керівника придворної капели у Петербурзі, та академіка Петра Загорського – одного з перших вчених-медиків Російської імперії.

Печатка Чернігівського колегіуму

Наприкінці XVIII ст. виникла ідея перетворення колегіуму в університет. Проте вона не була реалізована і Чернігів втратив нагоду стати центром вищої освіти України.

Протягом майже всього свого існування учні навчалися в приміщеннях Борисоглібського монастиря. У 1700 р. північніше від Борисоглібського собору, на давньому валу, збудували трапезну церкву з великою дзвіницею, заввишки 36 м, яка стала найвищою спорудою міста. Її стіни щедро прикрашені багатим рельєфом і керамічними плитками, які створюють враження народної вишивки. Серед геометричних узорів можна знайти соняшники й ангелів, а понад верхніми вікнами вмуровані керамічні ікони.

Тому є підстави для припущення, що в дохристиянські часи на цій території існувало язичницьке святилище (капище). Цікаво, що в фундамент дзвіниці вмонтовані великі кам'яні брили зі слідами незрозумілих символів. Можливо, святилище було викладене саме з них. Гетьман Мазепа наказав переплавити ідола й виготовити із знайденого срібла царські врата для Борисоглібського собору. Їх зробили в Німеччині за ескізами чернігівських граверів. Нині це найкрасивіший предмет церковного інтер'єру серед тих, які збереглися в Чернігові. Гетьман також пожертвував значні кошти для завершення будівництва дзвіниці. Тому не випадково, на знак вдячності Мазепі, у стіну будівлі вмонтували мармурову дошку з його гербом. Приміщення дзвіниці з трапезною церквою використовували для навчання учнів, тому в літературі ця споруда дістала назву будинку колегіуму.

Цікаво, що гербом колегіуму слугував католицький образ Непорочного зачаття Діви

*Іллінська церква.
Сучасний вигляд*

Марії. Це свідчить про релігійну толерантність українського суспільства козацької доби, яке, незважаючи на численні війни, не втратило зв'язків з європейською культурою.

*Троїцький собор.
Сучасний вигляд*

Наприкінці козацької доби в Чернігові діяли чотири монастирі – Слеський, Іллінський, Борисоглібський і П'ятницький. Останній серед них був жіночим і тому особливо шанованим жінками міста і околиць. Великим шанувальником і меценатом Чернігівських святинь був Іван Мазепа. Він часто відвідував місто і робив чернігівським церквам коштовні подарунки.

В середині XVII ст. стараннями Чернігівського полковника Стефана Пободайла почали відновлювати печерний монастир. Були відновлені печери і добудована Іллінська церква, яка набрала форм, характерних для українського бароко. Її сучасні розміри складають 7,5 м в ширину і 21,6 – в довжину.

У 1662 р. монастир прославився іконою Іллінської Богоматері, яка плакала протягом тижня. Сучасники вважали, що вона таким чином попереджувала про тяжку долю України в роки трагічної Руїни другої половини XVII ст., коли більша частина українських земель була спустошена численними війнами. До ікони їздили молитись тисячі паломників, у тому числі гетьман Мазепа, який наказав зробити для неї розкішні срібні шати.

Монастир швидко ріс і виникла потреба в його розширенні. У 1670-х рр. на сусідній з печерами горі розпочали спорудження нового монастирського комплексу. Спочатку збудували трапезну церкву. Потім, протягом п'ятнадцяти років будували величний Троїцький собор, який був освячений у 1695 р. і став найбільшим храмом міста. Його спорудження стало можливим завдяки щедрій фінансовій підтримці Івана Мазепи, який надав на цю справу десять тисяч злотих. Архітектором собору був майстер з Вільни Іоганн Баптист. Сам факт запрошення майстра з іншої країни свідчив про широкі культурні зв'язки України та бажання української еліти використати найкращі надбання європейської культури.

Феодосій Углицький

На думку мистецтвознавців, Іоганн Баптист творчо поєднав вимоги українських замовників і особливості тогочасної

європейської архітектури. Згідно з православними канонами, собор має апсиди в східній частині приміщення. Водночас, за католицькою традицією, в стінах храму є ніші для статуй святих. У православних храмах статуї не ставлять, тому в нішах намалювали образи святих. Всередині храму, згідно із православною традицією, стіни теж вкриті розписами. Однак майже весь первісний стінопис загинув, як і перший іконостас. Троїцький собор став найбільшим храмом Чернігова. Він має п'ять куполів, а разом з баштами на фасадній частині – сім. Розміри собору сягають в ширину 27, довжину – 43, а у висоту – 35 м.

У 1695 р. храм освятив чернігівський єпископ Феодосій Углицький, який правив в єпархії недовго, але прославився своїм праведним життям. Свого часу Феодосій підтримав обрання Мазепи на уряд гетьмана і завершення будівництва собору стало їх великою спільною справою. Останньою спорудою оновленого Троїцько-Іллінського монастиря стала дзвіниця, збудована наприкінці XVIII ст. Вона має п'ять ярусів, висота дзвіниці сягає 58 м і вона донині є однією з найвищих споруд міста.

Заохочені гетьманом, монументальне будівництво вела чернігівські полковники. Очевидно, полковник Лизогуб збудував приміщення полкової канцелярії, яку називають також будинком Лизогубів або будинком Мазепи. У козацькій Україні такі будинки мали назву "кам'яниці". За архітектурним типом будинок полкової канцелярії являє собою традиційну українську хату, тільки значно більших розмірів. Південний і західний фасад споруди щедро оздоблені карнизами, наличниками, напівколоннами, пілястрами та ін. В давньому центрі міста стояли цегляні будинок магістрату і двоповерховий дім Полуботків. За Стрижнем донині частково зберігся палац Полуботка, зображений ще на першій карті Чернігова – Абриси 1706 р.

Справжнім пам'ятником чернігівському козацтву стала "мурована" Катерининська церква, освячена у 1715 р. Вона є класичним зразком стилю українського бароко. На відміну від давньоруських храмів Чернігова, які неодноразово змінювали свій зовнішній вигляд, Катерининська церква дійшла до наших днів у практично незмінному вигляді. Своїми обрисами вона повторює форми української дерев'яної народної архітектури. Її розміри складають 30 на 25 м при висоті 32 м. Церкву збудували на місці більш давнього храму. Можливо, вона мала давньоруську попередницю, про що свідчать знайдені поряд залишки давньоруської плінфи. Цікавим є припущення, що свого часу на цьому місці стояла католицька Катерининська церква, яка

*Катерининська церква.
Сучасний вигляд*

згадується у XII і XVI ст. З огляду на час і обставини будівництва, Катерининську церкву можна розглядати як пам'ятник козацтву і родині чернігівських полковників Лизогубів. Адже її спорудили діти Якова Лизогуба, який прославився походами проти турків.

Крім мурованих церков, в Чернігові XVIII ст. було також більше десятка дерев'яних храмів. Так само дерев'яними були майже всі інші будівлі міста. Три чверті будинків мали солом'яні дахи, що було характерною рисою української народної архітектури. З найдавніших часів місто забудовувалось хаотично, з кривими вуличками і провулками. Лише дві вулиці мали достатню ширину, щоб на них могли розминутися карети. До наших днів збереглась лише одна вулиця XVIII ст. – сучасна вул. Горького, яка тоді називалась Гонча.

Особливо тісну забудову мала центральна частина, в межах міських укріплень, де двоповерхові дерев'яні будинки стояли впритул один до одного. При такій забудові особливу загрозу для міста становили пожежі. Є згадки про пожежі Чернігова у 1718, 1719, 1723, 1742, 1746 рр. Для захисту від них існувала спеціальна пожежна служба, але вона не могла щось вдіяти у випадку великої біди.

Важким ударом по добробуту чернігівців і міській забудові стала пожежа 1750 р. Пізнього травневого вечора шинкарка пішла до підвалу зі свічкою, від якої спалахнув спочатку її будинок, а потім десятки дерев'яних будинків і торгових лавок. Чернігівці кинулись гасити полум'я. Завдяки відчайдушним зусиллям їм вдалося вберегти від вогню забудову поза валом, але центральна частина міста вигоріла повністю. Цікаво, що у підвалах Спаського собору зберігали... порох. І ми б уже ніколи не побачили цієї святині, якби невідомі сміливці його не вивезли. Собор вигорів, але залишився цілим. Пожежа 1750 р. була однією з найбільших трагедій Чернігова. Після неї, як писали сучасники, Чернігів вже не міг прийти до того "благополуччя і многолюдства", як раніше. На відродження міста пішло кілька десятиріч. Протягом другої половини XVIII ст. в місті була збудована лише одна церква – Воскресенська, з дзвіницею.

На кінець XVIII ст. Чернігів налічував понад шістсот будинків, а його населення складало близько чотирьох тисяч чоловік. Джерела зберегли прізвища міщан тих часів – Галушки, Грищенки, Довбиші, Єньки, Калитки, Ковбаси, Ковтуни, Лежні, Орли, Перці, Стуси, Чобітки та ін. Поряд з ними жили представники місцевої еліти – Домонтовичі, Лизогуби, Миклашевські, Тризни, Товстоліси, Стороженки, Шихуцькі та ін.

Центр губернії

На межі XVIII – XIX ст. відбулись значні адміністративні зміни. Царська влада ліквідувала автономний устрій козацької України-Гетьманщини. У 1782 р. місто стало центром Чернігівського намісництва, а з 1796 р. – Малоросійської губернії. В ці роки Чернігів пережив пік розширення своєї адміністративної влади, оскільки

до складу цієї губернії увійшла вся територія колишньої Гетьманщини. Продовжувалось це недовго, оскільки Малоросійську губернію поділили на дві частини. Чернігів став центром новоствореної у 1802 р. Чернігівської губернії.

Введення імперських порядків привело до знищення міського самоврядування. Замість магістрату, з 1785 р. міське управління здійснювала "шестигласна дума", Щоб знищити пам'ять про колишні свободи, замінили і герб міста – на одноголового орла. Місцева влада перебувала під повним контролем губернатора, який був центром адміністративного і світського життя міста і губернії. В Чернігові з'явилися численні губернські установи, відповідно до штатних розписів, які діяли по всій імперії. Вони враховували розміри й населення губернії, а не губернського міста. Таким чином, у невеликому Чернігові бюрократичний апарат виріс, як на той час, до значних розмірів.

Губернський статус вимагав реконструкції Чернігова. Петербурзькі архітектори створили новий план губернського міста на основі принципів регулярної забудови – з прямими вулицями і прямокутними кварталами. Однак він майже не

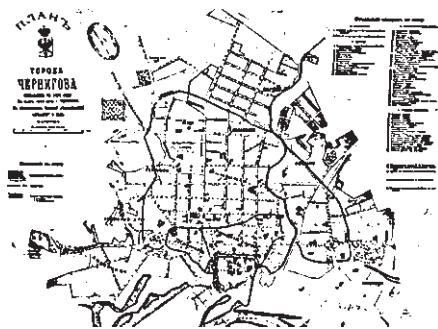
Будинок архієпископа / губернських установ. Сучасний обласний архів

Будинок гімназії / сучасний історичний музей

враховував історичної забудови, що привело до часткового знищення старого міста. Більшість старих кварталів перепланували. З найдавніших вулиць центру міста залишилась лише вул. Гонча (нині вул. Горького). Великою втрагою для історичного ландшафту стало знесення міських валів у 1803 р. Збереглися лише фрагменти давнього валу, зокрема, під будинком колегіуму і поблизу нього. Під час реконструкції зруйнували й більшість споруд Борисоглібського монастиря, які слугували основними приміщеннями чернігівського колегіуму. Знесли й сотні житлових будинків, які не вписувались у нові квартали. Для давніх чернігівців це була життєва катастрофа і вони нарікали на свавілля влади.

Принципова помилка архітекторів початку XIX ст. полягала в тому, що вони створювали губернське місто в межах старої забудови, замість того, щоб перенести новий центр на вільні площі північніше від старого Чернігова. Водночас, перебудова мала й позитивні сторони. Нові широкі вулиці проклали досить зручно. Вони збереглись до нашого часу і ось уже двісті років задовольняють потреби чернігівців. Відповідно до стандартів губернського міста в Чернігові з'явилося нічне освітлення, поліцейська служба з обов'язковими поліцейськими будками та ін. Символом змін, які сталися у губернському Чернігові початку XIX ст. став будинок гімназії, в якому нині працює історичний музей.

План Чернігова, 1908 р.

На середину XIX ст. перебудову Чернігова завершили. Місто мало три площі і 38 вулиць та провулків. Найдавнішою була Торгова площа (вона ж Магістратська, Базарна, Красна), розташована в центрі поблизу П'ятницької церкви. На ній спорудили просторі торговельні ряди в стилі класицизму, і вони служили місту понад сто років. Найбільшою стала Олександрівська, або Нова базарна площа

Леонід Глібов

(територія сучасного Центрального ринку). Третю площу створили перед Спаським і Борисоглібським соборами. Її назвали Плац-парадною, бо на ній відбувались військові паради і церковні церемонії. Однак згодом вона втратила мілітаристську назву, яка їй зовсім не пасувала, і була перейменована на мирну Соборну площу. Перепланування призвело до перебудови міських районів. У місті офіційно виділялися центральна частина і чотири передмістя – Лісковича, Московська слобода, Ковалівка і Берізки.

Водночас, високий адміністративний статус центру губернії не сприяв економічному і культурному зростанню Чернігова. Місто перебувало на узбіччі важливих торгових шляхів, не мало промислових природних ресурсів. Воно не було навіть найбільшим в губернії, значно поступаючись Ніжину і Конотопу.

За таких обставин, протягом усього XIX ст. Чернігів жив подвійним життям. З одного боку, він був містом чиновників, а з іншого – патріархальним українським містечком. Життя чиновників зосереджувалось довкола губернатора, думок і поведінки кількох сановників. Як губернатор чхнув, з якої ноги встав, все це безпосередньо відображалось на настроях чиновницької публіки. Поряд з цим,

Міська дума

ігноруючи бюрократичну суєту, майже до кінця XIX ст. в центрі міста паслись корови. Найвідоміший чернігівець тих часів, Леонід Глібов, з посмішкою писав з цього приводу, що корова істота корисна, і прикрашає пейзаж, але аж ніяк не площу губернського міста. Одного разу в центрі міста забіякувата теличка навіть накинута на даму. На щастя,

неподалік проходив бравий солдат, який врятував потенційну жертву.

Однак слід сказати, що подібна ситуація була характерна для більшості міст тогочасного світу. Навіть в одному з найбільших міст Америки Чикаго корови гуляли по центру міста аж до кінця XIX ст. До речі, в Чернігові тримати домашню худобу заборонили аж... у 1950-х рр..

Корови були своєрідним символом патріархальності чернігівців, збереження ними традиційного способу життя, з народною ментальністю і звичаями. Гості, які знайомились з мешканцями Чернігова, завжди згадували про них добрим словом. Афанасій Чужбинський і Тарас Шевченко, які відвідали місто у 1846 р. були захоплені увагою чернігівців, які буквально носили їх на руках. Микола Гоголь хвалив сушені вишні, які придбав у місті. А викладачі семінарії, яким потім доводилось покидати місто, проймались жалем розлуки "з добрими чернігівцями".

Вже з середини XIX ст. за Черніговом закріплюється слава міста-саду. В ньому налічувалось понад дев'яносто великих приватних садів, не рахуючи садочків біля кожного будинку, і дерев на вулицях. З тих же часів, в чернігівській пресі, а потім в листуваннях, спогадах та інших творах, з'являються свідчення про любов чернігівців до свого міста, його храмів, зачарованої Десни. Вода в Десні вважалась не лише смачною, але й цілющою, доброю для купань. Однак Чернігів XIX ст. не був ідилічною картинкою, оскільки освічена публіка скаржилась на відсутність постійного театру, і бідність культурного життя.

Ілля Шраг

Важливе значення для розвитку міста мали його зовнішні комунікації. У 1859 р. чернігівці отримали телеграфний зв'язок. У 1863 р. закінчили

будівництво шосе Чернігів – Київ, а у 1891 р. проклали вузькоколійну залізницю від станції Крути. Протягом майже всього XIX ст. важливе транспортне значення мала Десна. Вона виконувала роль транзитної транспортної артерії, оскільки нею, поки не набудували залізниць, перевозили промислові товари з центральної Росії до південних губерній. У 1846 р. на Десні з'явився перший пароплав, а регулярне судноплавство розпочалося з 1860-х рр.

У 1870 р., під час проведення численних державних реформ, почало діяти "Міське положення", за яким у Чернігові створили нову думу, яка мала значно ширші повноваження, ніж раніше. Це привело до різкого поживавлення місцевого самоврядування. Керівниками і гласними думи були відомі й авторитетні чернігівці Василь Хижняков, Аркадій Верзилов, Ілля Шраг та ін.

У 1875 р. дума відкрила міський банк, який став одним з перших подібних установ у Російській імперії. В наступні десятиріччя велась модернізація міської інфраструктури – брукували вулиці, проводили електричне освітлення, проклали водогін. В останньому випадку важливо відзначити, що міська дума прислухалась до думки вчених і прийняла доленосне для Чернігова рішення – брати воду не з Десни, а з артезіанських свердловин. Перші з них були просвердлені в Ялівщині, а водогін почав діяти з 1880 р. Артезіанська система водопостачання діє в Чернігові й досі, а за якістю чернігівська вода належить до найкращих в Україні.

Важливою для міста подією стало прославлення чернігівського святителя Феодосія у 1896 р. Його визнали святим після того, як зафіксували факт нетлінності мощей і пов'язані з ним численні чудеса. На початку вересня до Чернігова прибуло понад 100 тисяч

паломників, що втричі перевищувало населення тогочасного міста. Для їхнього розміщення збудували два великі наметові містечка. Культ Феодосія поширився по всій імперії. Завдячуючи цьому, Чернігів перетворився на один з центрів релігійного паломництва в Російській імперії. Це давало місту стабільний

прибуток і голова міської думи Василь Хижняков задоволено писав, що святий добре допомагає своїм землякам. Власне, вже підготовка до святкування змусила причепурити місто. Тоді ж провели реконструкцію території Валу. Старі гармати козацької доби поставили на лафети і вони стали однією з окрас міського пейзажу.

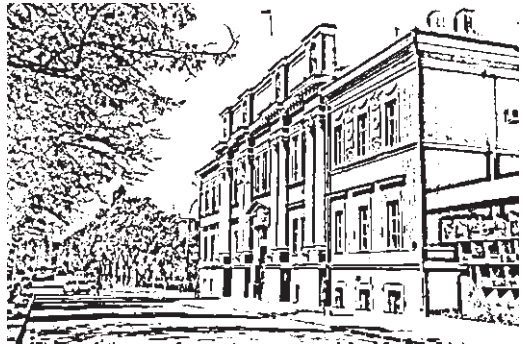
Розлив на р.Десна

Чернігів оминула швидка урбанізація, яка відбувалась у багатьох містах імперії. У всіх путівниках і спогадах межі XIX – XX ст. Чернігів згадується як тихе зелене місто, яке потопає у садах. Якщо раніше часто зустрічались нарікання на сонний характер Чернігова та його відірваність від так званої "цивілізації", то на початку XX ст. це стало сприйматися вже як позитивна особливість міського життя.

Протягом XIX ст. зростання населення відбувалось повільно і дещо пришвидшилось лише наприкінці сторіччя. У 1897 р. в місті проживало 27 тисяч чол. Демографічні зміни стосувались не лише чисельності, але й національного і соціального складу населення. Якщо наприкінці XVIII ст. майже всі мешканці міста були українцями, то через сто років українці становили третину населення. Так само по третині припадало на росіян і євреїв. Писемними були 11 тисяч осіб, переважно молодь. В Чернігові проживало багато дворян – майже 4 тисячі. Це можна пояснити як статусом губернського центру, так і тим, що місто стало улюбленим притулком відставних офіцерів і чиновників з усієї імперії. У 1913 р. населення Чернігова складало 36 тисяч осіб.

В економічному відношенні Чернігів початку XX ст. мало чим відрізнявся від міста козацької доби. Основне виробництво зосереджувалось в численних майстернях з пошиття взуття та одягу, виготовлення меблів, переробки продуктів харчування. Станом на 1906 р. їх налічувалось 180. Крім того, існувала добре розвинута сфера послуг – перукарні, фотографії, пральні та ін. Практично вся вироблена в Чернігові продукція призначалась для споживача міста і губернії. Її збут був гарантованим, що давало виробникам хоч невеликий, але стабільний прибуток.

З кінця XIX ст. швидко розвивалось пивоваріння. Місцеві традиції його виробництва мали глибокі корені, однак домашнє пивоваріння не мало промислових масштабів. Тому справжній прорив у цій справі забезпечили чеські підприємці. Вони відкрили в місті броварні Вондрака, "Нова Баварія", "Стржибни", які, користуючись прекрасною чернігівською водою, виробляли пиво кращих чеських і німецьких сортів.

Будинок банку / сучасна міська рада

На початку XX ст. у Чернігові налічувалося до п'ятисот різних крамниць і торгових лавок. Кілька разів на рік проводились чернігівські ярмарки. Найбільшим з них був літній, так званий Десятинний, який давав місту до 8 тисяч рублів доходу. Ярмарки відбувались на міських площах і на лузі на Кордовці понад Стрижнем.

Зростання числа гостей міста, особливо для літнього відпочинку і паломників, привело до готельного буму. В Чернігові було 14 готелів, переважно невеликих. Найдавніший з них називався "Цар-град". Не менш претензійні назви мали готелі "Берлін", "Марсель", "Брістоль", "Сан-Ремо", "Метрополь", "Європейський", "Ермітаж", "Гранд-отель". Очевидно, що назви готелів засвідчували не лише знайомство чернігівців з європейською географією, але й бажання хоча б таким чином відчувати себе причетними до європейського простору.

У 1907 р. в місті з'явився перший стаціонарний кінотеатр, потім ще декілька. Найбільшими серед них були "Наука і життя" та "Міраж". Кінематограф викликав захоплення чернігівців, в кіно демонструвались цікаві і різноманітні фільми, однак згодом освічена публіка почала скаржитись, що репертуар зіпсувався.

На кінець XIX – початок XX ст. припав новий період піднесення Чернігова як центру української культури. Цей процес розпочинався з 1860-х років. Велику роботу в цьому напрямку вели два просвітники – Філарет Гумілевський і Леонід Глібов. У 1860 р. Гумілевський став чернігівським єпископом і для міста і єпархії це було велика удача. Адже він свого часу працював ректором Московської духовної академії, і був відомим вченим – істориком церкви. Науковою і просвітницькою роботою він займався поряд з служінням на церковних посадах – до Чернігова він був єпископом в Ризі і Харкові. Гумілевський вірив у прогресивне значення розвитку освіти і культури, і намагався втілювати свої погляди в життя.

В Чернігові він зайнявся історією краю і підготував опис Чернігівської єпархії, який фактично є церковною історією регіону. Він же заохочував відкриття церковно-приходських шкіл, і був прихильником викладання в них українською мовою. Гумілевський почав видавати єпархіальну газету, а його останньою великою справою стало створення одного з перших в імперії жіночих училищ. У 1866 р., дізнавшись про епідемію холери в східних повітах губернії, Гумілевський поїхав на місце трагедії, там захворів і невдовзі помер.

Протягом кількох десятиріч душею культурного життя міста був Леонід Глібов. Він з'явився у місті у 1858 р., працював учителем чернігівської гімназії, а у 1861 р. почав видавати першу в місті незалежну газету – "Чернігівський листок". Глібов був прекрасним журналістом і гумористом, друкував місцеві новини і літературні

"Метелик" Леоніда Глібова

твори. Газета мала успіх, її передплачували навіть в далеких від Чернігова містах – Херсоні, Казані, Петербурзі та ін. Однак у 1863 р. газету закрили, а Глібова вигнали з гімназії. Приводом для цього стали його дружні стосунки з тогочасними російськими революціонерами. Лише через два роки Глібов знову знайшов роботу – став завідувати друкарнею земства.

Улюбленою справою Глібова була літературна творчість. Він писав байки, в яких простими

Михайло Коцюбинський

прикладами ілюстрував особливості поведінки різних людей. Часто його твори мали характер критики існуючої влади і конкретних осіб, але це

висловлювалось в алегоричній формі. Байки Глібова кілька разів видавались окремими книжками і були улюбленими серед дітей та українських селян. Глібов також писав ліричні вірші, один з яких – "Стоїть гора високая" – був покладений на музику і став однією з улюблених народних пісень.

Глібов був також першим гумористом і сатириком Чернігова. Він писав численні фейлетони про чернігівців. Частина фейлетонів він видавав окремими книжечками і підписував "капітан Бонвіван". Він посміювався з примітивності місцевої бюрократії,

називав Чернігів "губернським хутором", але водночас багато робив для його культурного розвитку.

Разом з друзями Глібов організував аматорський театр, який діяв протягом багатьох років. Актори ставили міні-п'єси, насамперед, так звані "живі картинки". Актори виступали в різних приміщеннях, зокрема в дерев'яній ротонді на Валу, яка була улюбленим місцем відпочинку чернігівців. В одній з таких вистав вперше вийшла на сцену чернігівська гімназистка Марія Адасовська (Заньковецька), яка згодом прославила український професійний театр. Довкола театру гуртувались відомі чернігівці того часу – вчителі Микола Вербицький та Ілля Дорошенко, історик Олександр Лазаревський, лікар Степан Ніс, письменник Опанас Маркович та ін. Своє творче об'єднання вони назвали "Товариство, кохаюче рідну мову".

Важливим центром громадської ініціативи було чернігівське земство, яке

Борис Грінченко

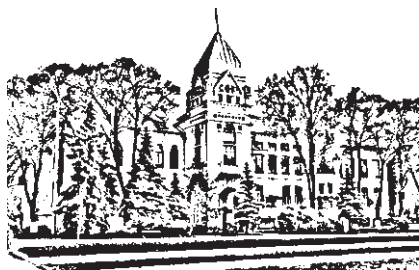
Софія Русова

займалось справами освіти, медицини, економіки. В земських установах працювало чимало кваліфікованих спеціалістів, які чимало зробили для розвитку регіону. Значною мірою завдяки земству у місті з'явилося кілька відомих діячів культури.

У 1894 – 1902 рр. в місті працювали подружжя Борис і Марія Грінченки. Вони видавали "Бібліотеку українських книжок" і протягом восьми років надрукували понад 50 книжок накладом 200 тисяч примірників. На короткий час вони знову відродили славу Чернігова як центру книговидавничої справи. З 1896 р. в Чернігові жив Михайло Коцюбинський. Тут він написав свої найкращі твори, зокрема, "Fata morgana", "Коні не винні", "Тіні забутих предків", і став визнаним українським письменником.

*Василь
Еллан-Блакитний*

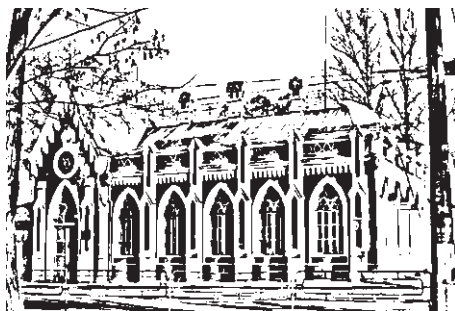
*Будинок дворянського і селянського
банку /сучасна обласна бібліотека*

такі відомі діячі як Ілля Шраг, Софія Верзилов, Григорій Милорадович, Вадим Модзолевський та ін.

У 1877 р. зусиллями громадськості було відкрито громадську бібліотеку. В Чернігові з'явився і один з найкращих українських музеїв, створений на основі колекції Василя Тарновського, подарованої ним місту у 1899 р. Василь Тарновський був не єдиним меценатом в Чернігові. На кошти Судієнків збудували пансіон чоловічої гімназії, а князь Долгорукий спорудив приміщення жіночої гімназії. Найбільше в справах освіти зробив

Коцюбинський влаштував у себе вдома літературні суботи. Це був своєрідний клуб діячів культури Чернігова. Довкола нього гуртувались відомі літератори Володимир Самійленко, Микола Вороний, Михайло Могілянський, а з молодшого покоління – Павло Тичина, Василь Еллан-Блакитний, Аркадій Казка.

В Чернігові діяли популярні організації патріотичного спрямування – "Громада" (з 1893 р.) і "Просвіта" (з 1906 р.). Громадським справам присвятили себе Русова, Олександр Тишинський, Аркадій

*Будинок Музею української старовини
В.Тарновського / зараз бібліотека для
юнацтва*

Іван Дунін-Борковський. Він збудував ремісниче училище і заповів чернігівським школам і гімназіям кілька сотень тисяч рублів – надзвичайно велику на той час суму. Улюбленою справою Борковського було надання стипендій. Завдяки його допомозі понад двісті талановитих випускників гімназій навчалися у кращих вузах Російської імперії.

На початку ХХ ст. став швидко оновлюватись зовнішній вигляд міста. До Чернігова, як і до інших міст України проникли нові віяння в світовій культурі загалом, і в архітектурі, зокрема. На початку ХХ ст. в місті з'явилися будинки в стилі модерну – як кам'яні, так і дерев'яні. В стилі українського модерну були збудовані приміщення сучасної обласної бібліотеки і двох земських шкіл. Дуже цікавими за виконанням були кілька дерев'яних "модерних" будинків, два з яких дожили до нашого часу. Особлива цінність цих будинків полягає у тому, що будинки цього стилю, збудовані з дерева, є рідким явищем в архітектурі.

З'явилися і привабливі в архітектурному плані будинки земства, музею української старовини, сучасної філармонії, поміщика Глібова, пожежна каланча. Кожен з них має свої, характерні тільки для нього особливості. Наприклад, будинок земства, відомий зараз як будинок обласної адміністрації, кілька разів добудовувався і перебудовувався. Його найбільша частина, власне, будинок земства, пізніше був зверху прикрашений гербами всіх міст Чернігівської губернії. Музей української старовини біля сучасного стадіону споруджений у готичному стилі і є єдиним прикладом такого стилю в Чернігові. Приміщення філармонії, яке будувалось як церковне братство, має певну стилізацію під візантійську архітектуру. Будинок Глібова схожий на середньовічний замок. Таким чином, ми бачимо, що чернігівські замовники намагались урізноманітнити архітектурне обличчя міста. Останньою спорудою дореволюційного Чернігова став Красний міст через Стрижень. Одночасно від був першою спорудою міста, зробленою з бетону, тому, завдяки

Красний міст. Сучасний вигляд

Дерев'яна садиба у стилі модерн / Соцздравниця

своїй міцності пережив всі наступні катаклізми і донині служить чернігівцям.

Єдиною вадою зовнішнього вигляду Чернігова початку ХХ ст. було те, що поза Соборною площею і монастирями, місто не мало яскравих архітектурних комплексів. Лише одна вулиця міста – Шосейна – мала двоповерхову забудову цегляними будинками. Всі інші були забудовані одно-півтора поверховими дерев'яними будинками. Власне, якщо говорити не про громадські споруди, а про житлові, саме такі будинки є найкращими для проживання. Одноповерхова приватна забудова і до сьогодні переважає у багатьох містах Європи, та в більшості міст Америки.

Дерев'яні будинки прикрашали багатим оздобленням – різьбленими дверима, вікнами, карнизами, віконницями. Їхню вишуканість підкреслювали, фарбуючи фасади різнобарвними кольорами. Тому саме дерев'яна архітектура стала неповторною окрасою Чернігова ХІХ – початку ХХ ст., яка, на жаль, останніми роками швидко знищується.

Радянське місто

У 1914 р. розпочалась Перша світова війна, яка поклала початок найбільшим трагедіям ХХ ст. Чернігівці відразу відчули її тривожне дихання, оскільки тисячі людей мобілізували і відправляли на фронт. Причини війни були незрозумілими і чужими всьому населенню країни. Росія втягнулась у війну, бажаючи завоювати нові території на заході і півдні – до Карпат і Балкан, з мрією навіть про Константинополь (Стамбул). Російські політики підігрівали анти німецьку істерію, що відображалось і на сторінках чернігівської преси. Однак уже восени 1914 р. ура-патріотичний запал почав проходити. Стали надходити перші похоронки, і привезли першого вбитого на війні офіцера-чернігівця. Потім у Чернігові з'явився госпіталь для поранених солдатів і чернігівські жінки доглядали їх як сестри милосердя.

А ситуація в місті і країні погіршувалась щомісяця. Протягом двох років війни в країні наростала економічна розруха і криза влади, яка була неспроможна ні вести війну, ні належним чином організувати суспільне життя. Тому, коли у лютому 1917 р. в Чернігові стало відомо про відречення царя від престолу, більшість населення сприйняла цю подію з радістю і надією. Миська дума підтримала революцію, ентузіазм населення був настільки великим, що навіть чернігівські священники відмовились від царя-батюшки і вітали новий Тимчасовий

Чернігівська газета 1917 року

уряд. На засіданні міської думи Ілля Шраг заявив, що щасливий, що дожив до народження демократії в Росії.

Власне, на той час політична влада перейшла від царя до нового уряду законним шляхом, що давало підстави сподіватись на мирний розвиток країни. В місті з'явилися численні громадські організації, які вважали себе революційними і (або) демократичними. Невдовзі у Києві виникла Центральна Рада, яка поступово почала перебирати на себе владу на території України. Чернігівська дума і майже всі місцеві партії та організації її підтримали.

Чернігів став центром політичного життя регіону. Тут відбувались численні зібрання, з'їзди, на яких обговорювались найважливіші проблеми країни, губернії і міста. Чернігівці також брали участь у політичному житті України і Росії, посилаючи своїх делегатів на всеукраїнські і всеросійські збори і з'їзди. Тоді ж виникло питання майбутнього України. Значна частина чернігівців, як і українського суспільства загалом, були прихильниками автономії України в складі оновленої Росії. Однак все сильніше лунали й голоси за здобуття Україною повної незалежності. На одному із з'їздів чернігівський гімназист Роман Бжеський говорив, що Україна така ж велика, як Німеччина і може бути однією з великих європейських країн. Кілька кроків у цьому напрямку зробила і Центральна Рада.

Однак "свято демократії" було недовгим. На початку листопада 1917 р. владу в Росії захопили більшовики. На початку січня 1918 р. в Чернігові з'явилися московські червоноармійці. Вони заявили, що прибули сюди, щоб встановити радянську владу. Однак навіть керівник місцевих більшовиків Софія Соколовська не підтримувала їх, оскільки вважала, що нову владу не можна приносити на багнетях. Соколовська, яка була 23-річною "культурною і добре вихованою панночкою делікатної вдачі", виявила особисту мужність, захищаючи чернігівців від погромів. Їй вдалось врятувати від розстрілу понад сімдесят чернігівців, які служили на фронті офіцерами, а потім повернулись до мирного життя.

Софія Соколовська

З квітня 1918 р. в Україні правив гетьман Павло Скоропадський і до кінця року місто жило більш-менш спокійним життям. Однак в січні 1919 р. більшовики займають Чернігів вдруге. В жовтні з боку Києва прийшли білогвардійці. Вони зайняли місто, але ненадовго, бо вже через місяць їх вибили з міста більшовицькі частини. Відтоді в Чернігові утвердилася радянська влада.

В страшні роки соціальних конфліктів більшість чернігівців засвідчили безкінечне прагнення до миру і спокою. Більшість з них не хотіли воювати, і не хотіли ніяких переворотів. Тому вони підтримували Тимчасовий уряд, Центральну Раду і Гетьманат. Офіцери, які повернулись з окопів світової війни, замість того,

щоб лізти в круговерть кривавої бійні, створили "Спілку трудящих офіцерів", а при ньому кафе-кондитерську, і продавали пончики. У 1919 р. віруючі вирили комплекс нових печер, які, за ім'ям ініціатора будівництва, дістали назву Алімпієвих.

*Чернігівська ЧК, зараз будівля
головного санітарного лікаря*

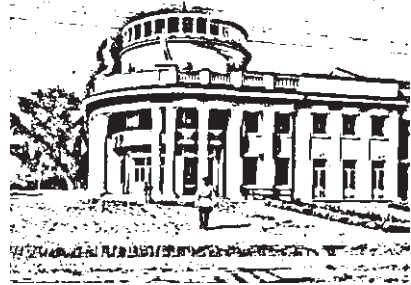
єврейські погроми. Більшості дворян заради порятунку довелося емігрувати. За ці роки населення Чернігова зменшилося на 6 тисяч чол.

З 1920 р. більшовики розпочали в Чернігові будівництво соціалізму. Єдиним реальним кроком, який на певний час покращив життя тисяч простих чернігівців, став переділ житла. У колишніх домовласників житло конфіскували, або відібрали частково, поділили будинки на квартири, і таким чином намагалися вирішити житлове питання. Також було проведено націоналізацію підприємств, але в місті їх було лише кілька.

У перші роки радянської влади склали новий план розвитку міста. Наважливішим в ньому було те, що розвивалась вже традиційна для Чернігова ідея міста-саду. Тому планувалось розширення площі зелених насаджень. А найцікавішою була пропозиція провести на вулицях міста мото-трамвай. У 1920-х роках Чернігів до певної міри розглядали як місто-курорт. В одній з колишніх земських шкіл відкрили Інститут фізичних методів лікування, де проходили курси оздоровлення хворі з різних регіонів країни.

У 1920-х рр., крім переділу власності, радянська влада активно займалась ідеологічною обробкою населення. Це діло почалося з того, що скинули бюсти царям, а на місце одного з них поставили погруддя Леніна, а потім, на місце другого – радянського військового Фрунзе. Власне, тогочасні прості люди, особливо селяни, часто сприймали більшовистського вождя, як нового царя.

Однак заховатись від бурхливих подій військових конфліктів в кафе і печерах було неможливо. В кривавій круговерті частина чернігівців примусово або добровільно потрапила до різнокольорових військ, де частина з них загинула. Більшовики займалися пошуками і знищенням "класових ворогів". В липні 1919 р. вони розстріляли тринадцять заручників, серед яких були найвідоміші представники місцевої еліти, зокрема, колишній голова земства Олексій Бакуринський. Денікінці влаштували

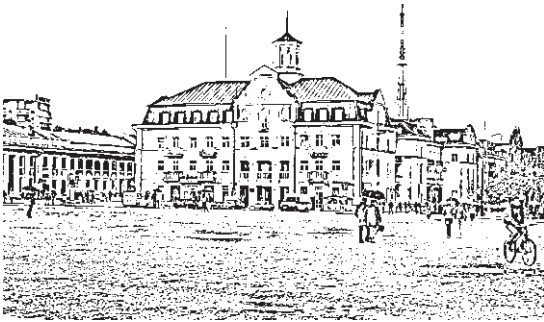

Кінотеатр ім. Щорса перед війною

Одним з головних ворогів більшовиків-комуністів стала церква. Церковне майно, яке накопичувалось століттями, і в якому було багато речових пам'яток старовини і мистецтва, пограбували, і вивезли до Москви. Потім так само знищили численні церковні дзони, які віддали переплавляти на метал. Тогочасні музейні працівники всіма силами намагались зберегти історичні реліквії від варварського знищення. Так, захищаючи цінні дзони особисту мужність проявив директор історичного музею Марко Ванштейн, хоч врятувати вдалося лише кілька з них.

Проте історичним пам'яткам Чернігова все ж пощастило – їх позакривали, однак самі храми залишилися цілими. Надалі чернігівські церкви використовували переважно під склади, в колишньому католицькому костюльолі влаштували гуртожиток НКВС, а одну з синагог перетворили на палац піонерів.

У 1932 р., після чергових адміністративних перетворень, Чернігів став центром області. Це підштовхнуло до пришвидшення соціалістичної реконструкції, яка зачепила й історичну забудову. В центрі міста знесли торгові ряди, які мали значну історичну цінність, однак завдяки цьому розширили і сформували Красну площу. Її, як і найважливіші вулиці міста, виклали червоною клінкерною цеглою. Тоді ж розгорнулось будівництво численних дрібних та середніх підприємств, найбільшим з яких стала фабрика музичних інструментів. Населення міста швидко зросло і на 1941 р. становило вже понад 70 тисяч чол.

Красна площа

НКВС (нині приміщення санепідстанції поблизу Центрального ринку) і ховали за містом біля с. Халявін.

Апофеозом трагедій ХХ ст. стала Друга світова війна. 23-25 серпня 1941 р. німецька авіація вела масові бомбардування міста, які потім продовжувались ще два тижні, але вже в менших розмірах. Центр Чернігова, який формувався протягом сторіч, був спалений і зруйнований. Вся провина Чернігова полягала в тому, що на короткий час він опинився на стратегічно важливому напрямку боротьби за Київ. Протягом двох тижнів радянські війська героїчно обороняли місто, однак в ніч на 10 вересня його зайняли німецькі війська.

Німці встановили окупаційний режим, спрямований насамперед на

Чернігів не оминув масовий сталінський терор 1937 – 1938 рр. Понад тисяча чернігівців були піддані репресіям і лише через двадцять років реабілітовані. Позасудовий орган сталінських репресій, так звана "трійка", приговорила до розстрілу і заслання понад 8 тисяч осіб з Чернігівської області. Невинних людей вбивали в підвалі будинку

Борисоглібський собор - вигляд і заступка зруйновані від заглиблення і фотоснимок зробив під час демонтажу пам'ятки нацистами, з'явився в газеті 1944 року

Руїни Борисоглібського собору

1943 р. Протягом двох років окупації населення міста зменшилось до 11 тисяч чоловік. Наприкінці війни державна комісія визнала Чернівці одним з найбільш зруйнованих міст Радянського Союзу. Чернівці також включили до списку найважливіших історичних міст СРСР, що сприяло подальшому збереженню його пам'яток.

В перше післявоєнне десятиріччя найважливішою справою стала відбудова міста. Спочатку довелось довго розбирати руїни. Чернівціви робили це на численних суботниках і після роботи. Центральну частину міста, підприємства і всю міську інфраструктуру доводилось будувати практично заново. Для цього було складено план розвитку міста, який пропонував найкраще вирішення проблеми – збереження історичних пам'яток і розширення паркової зони міста. Варто підкреслити, що всі професійні архітектори, які працювали в Чернівці, завжди бачили його як місто-музей і місто-парк. Щоб реалізувати цю ідею, вирішили створити Алею героїв, і її продовження як зелену зону, яка б йшла через весь центр міста. Старовинний Вал остаточно перетворили на парк, і створили сквер з пам'ятником Богдану Хмельницькому.

Вал у 1950-х роках

Великим досягненням післявоєнних десятиріч був порятунок історичних пам'яток – П'ятницької і Катерининської церков, Борисоглібського собору, будинку колегіуму, які перебували у напівзруйнованому стані. Відновленням П'ятницької церкви займався один з найкращих архітекторів країни – академік Петро Барановський. Останні ж зруйновані споруди міста розібрали або відбудували лише наприкінці 1960-х років.

Символом післявоєнного Чернігова стала оновлена Красна площа, і до сьогодні найкрасивіша в сучасному місті. Її вигляд приваблює око архітектурним ансамблем, в якому вдало сполучаються різні стилі.

На кінець 1950-х рр. населення Чернігова досягнуло довоєнного рівня. Місто було невеликим, але акуратним і, за відгуками гостей, дуже красивим. Тоді ж розпочалось перетворення Чернігова на промисловий центр шляхом створення великих підприємств. На початку 1960-х рр. почали працювати камвольно-суконний комбінат і комбінат "Хімволокно". Ці підприємства були найбільшими у своїх галузях в Європі. Їхня продукція користувалась широким попитом не лише в Радянському Союзі, але й за кордоном – їх продавали у багатьох країнах світу. Наприкінці 1960-х рр. з'явились завод автозапчастин і радіоприладний завод. Останній став найбільшим підприємством міста за кількістю робітників – понад 15 тисяч чол. На ньому вироблялись прилади, які встановлювали на радянській ракетно-космічній техніці.

Проте найбільшу славу місту принесло Чернігівське військово-авіаційне училище. Його створили у 1951 р. для підготовки льотчиків-винищувачів. Протягом понад сорока років існування в Чернігові було підготовлено понад шість тисяч льотчиків, серед них – дев'ять космонавтів, у тому числі, перший астронавт України Леонід Каденюк. У місті діяв і один з найкращих в країні авіа-клубів. Справжньою легендою спортивного Чернігова став Григорій Сурабко, який був неодноразовим чемпіоном світу з парашутного спорту.

Літак МІГ-21 на вході до колишнього Чернігівського вищого авіаційного училища льотчиків імені Ленінського комсомолу / тепер Чернігівський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою

Першотравнева демонстрація 1986 р.

Пришвидшене будівництво великих підприємств поклато початок бурхливому зростанню населення міста. Приблизно за 30 років воно збільшилось більше ніж втричі, і наприкінці 1980-х рр. складало уже понад 300 тисяч чол. Відповідно виникла гостра житлова проблема, для розв'язання якої велось масове будівництво нових кварталів і мікрорайонів, найбільшим з яких став

район вулиці Рокосовського. Незважаючи на одноманітність форм радянського конструктивізму, нова забудова майже не псувала історичного ландшафту міста, оскільки велась на площах, віддалених від центру.

В місті велось масове будівництво шкіл, дошкільних закладів і закладів культури. Улюбленим мистецтвом чернігівців було кіно. Незважаючи на ідеологічні штампи, які нерідко панували в радянській культурі, тогочасне кіно давало багато зразків справжнього мистецтва. На екранах також демонструвались кращі фільми західного кінематографу. Тому, в Чернігові, як і по всій країні, відвідання кінотеатрів було масовим явищем. Відповідно, зростала і їхня чисельність. Першим радянським кінотеатром став кінотеатр ім. Щорса, відбудований після війни. Крім нього, діяли кінотеатри "Дружба", ім. Довженка, "Жовтень", "Перемога" і літній – на Валу.

В настроях чернігівців у 1950 – 1970-х рр. переважав оптимізм. Найгірші десятиріччя крові і терору були позаду, загальне покращання добробуту було очевидним, довкола все розбудовувалось, і здавалось, що радянська влада може забезпечити розвиток країни. Однак економічне піднесення Чернігова, як і всього Радянського Союзу, виявилось недовгим. Лише частково справдилися надії і на швидке покращення добробуту. Економічна система СРСР виявилася неспроможна розвиватись, вже з кінця 1970-х рр. з'явились ознаки так званого застою, а з середини 1980-х вона почала просто розвалюватись. Наближення розпаду СРСР ознаменувалось поглибленням політичних, економічних і соціальних проблем.

Першим провісником політичного колапсу стала Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Комуністична влада довго приховувала трагедію і примусила чернігівців, як і мешканців всіх прилеглих до зони аварії міст, марширувати на демонстрації 1 травня. А в ці дні радіоактивна небезпека була найбільшою. Тисячі чернігівців віддали своє здоров'я під час ліквідації наслідків аварії. Однак самому місту пощастило – радіоактивне забруднення оминуло його, оскільки в перші тижні після катастрофи вітер дув на всі боки від Чорнобиля, але лише не на Чернігів.

З 1989 р. розпочалась хронічна нестача продовольства і побутових товарів. Довелося вводити картки на купівлю продуктів харчування і одяг, аж до колготок і шкарпеток. Невдоволення населення різко зростало. У 1990 р. Чернігів прославився на всю країну так званою "ковбасною революцією" – протестом проти компартійного керівництва. Ці події засвідчили, що й тихе спокійне місто може принести владі, яка нездатна реагувати на актуальні проблеми життя, будь-які несподіванки.

У грудні 1991 р. чернігівці одностайно підтримали на референдумі проголошення незалежності України. А далі... розпочинається сучасна історія, але час писати її ще не настав.

Замість післямови

Протягом одинадцяти сторіч Чернігів, як і вся Україна, пережив складну історію, знав кілька періодів розквіту і занепаду. Якщо порівняти різні історичні епохи, слід визнати, що зоряний час Чернігова припав на давньоруську добу. Наступне піднесення міста пов'язано з українською козацькою державою – Гетьманщиною. Швидка урбанізація і формування сучасного міського середовища відбулись в післявоєнні радянські часи.

Щодо новітньої історії, варто лише згадати, що видатною датою чернігівського календаря став 2004 р., коли чернігівські спортсменки Олена Костевич і Наталя Скакун завоювали золоті олімпійські медалі. Разом із знаменитим баскетболістом Олександром Волковим вони складають трійку чернігівців – олімпійських чемпіонів. Великих успіхів досягнув чернігівський важкоатлет Олександр Пеканов, який входить до числа найсильніших людей планети. В сфері культури Чернігів відомий завдяки музичним і театральним колективам (хор імені Бортнянського, симфонічний і військовий оркестри, молодіжний і ляльковий театри), які радують глядача високим рівнем виконавчої майстерності.

Нещодавно Чернігів визнано екологічно найчистішим містом України. Та все ж, як і раніше, основне багатство міста складає спадок минулих поколінь. Це монументальні споруди XI – XVIII ст. та цивільна архітектура XIX – початку XX ст. Тож залишається сподіватись, що часи політичних і економічних негараздів, культурного і духовного застою минуть і сучасний Чернігів стане містом, достойним краси своїх історичних пам'яток.

Список використаної літератури

1. Баран – Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій [Текст] / Степан Баран – Бутович. – Чернігів, 1931. – 54 с.
2. Віроцький В.Д. Храми Чернігова [Текст] / Володимир Віроцький. – К.: Техніка, 1998. – 208 с.
3. Игнаткин И.А. Чернигов [Текст] / Иван Игнаткин. – М., 1955. – 86 с.
4. Карнабіда А.А. Чернігів: архітектурно-істор. нарис [Текст] / Андрій Карнабіда. – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.
5. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова [Текст] / Сергій Леп'явко. – К, 2009. – 64 с.
6. Леус В. Чернігів. Погляд через століття [Текст] / Віталій Леус. – 2-е вид., доп. і перероб. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 176 с.
7. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время [Текст]. – К., 1846. – 50 с.
8. Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907 [Текст]. – Чернигов, 1908. – 72 с.
9. Руденок В.Я. Наш губернский хутор: (Чернигов в XIX столетии) [Текст] / Володимир Руденок. – Чернигов, 2002. – 48 с.
10. Савенко А.И. Столица Северной земли: из поездки в Чернигов [Текст] / А. Савенко. – К., 1903. – 33 с.
11. Ярыгин А. Былое Черниговской земли: очерк [Текст] / А. Ярыгин. – Чернигов, 1898. – 144 с.
12. Яцура М.Т., Єдомаха І.І. Чернігів: короткий істор. нарис [Текст] / Михайло Яцура, Іван Єдомаха. – К.: Рад. школа, 1958. – 136 с.

Науково-популярне видання

Леп'явко С.А.

ЧЕРНІГІВ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

Голова ред.: В. М. Бойко
Техн. ред.: А. М. Ребенок
Коректор: П.В.Болотний

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcprk@gmail.com
Інтернет: <http://www.center.uct.ua>

Підписано до друку 26.10.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 3,5. Ум. фарб.-відб. 3,5. Обл.-вид. арк. 3,26.
Тираж 500 екз. Зам. № 0065.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. (0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua